

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

**ЗАПАДНОМОРАВЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ
У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ**

ОПШТЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ 1815. ГОДИНЕ

Турска тиранија у Београдском пашалуку крајем 1814. и почетком 1815. године није потицала само из потребе да се угуши сваки нови покушај буне у Србији. Није то била ни искључива политика самог београдског везира Сулејман-паше да би се светио Србима због тога што је у Шапцу 1806. године клечао пред Карађорђем и молио за милост. Овај најцрњи терор над српским народом имао је, пре свега, извор и у спољном положају Турске према тадашњим европским силама (Аустрији, Русији, Прусској и другим) у међународним односима 1815. године општи интерес турске државе налагао је да се бунтовни Срби тако осакате да у „евентуалном сукобу са Европом немају штете бар од њих“.¹ Турци су посебно стрепели да VIII тачка Букурештанског уговора из 1812. године коју нису испунили, буде поново предмет међународног разматрања.

Наиме, у новембру 1814. године, у Бечу је почео конгрес европских хришћанских држава, на коме је, поред осталог, по сазнању

Порте, разговарано и о истеривању Турака из Европе и о деоби њихових балканских територија. Уплашени од могућих одлука овог конгреса, „Турци нису сумњали у евентуални рат са Аустријом и Русијом“.² Због тога је, већ у децембру те године, Порта наредила београдском везиру да буде спреман на све. Поступајући по овом налогу, Сулејман-паша је без престанка у Београд доводио нове војнике, тако је у њему, „почетком јануара 1815. године било већ осам до десет хиљада наоружаних Турака“.³ Већи део ове војске био је у сталном кретању по варошима и селима Србије „одајући се при томе пљачкању, убијању и силовању“.⁴

Доводећи нову војску у Београд, Порта је, сходно својим спољнополитичким разлозима, наставила и појачала и унутрашњу репресију у Србији, коју је и до тада, по свом нахођењу, примењивао и Сулејман-паша. Репресија се састојала углавном у физичком истребљењу народа, који се, по изјави Реис ефендије, турског министра за спољне послове, аустријском посланику у Цариграду Штирмеру, „тако често буни“.⁵

У то време, преко Саве и Дунава (у Срему и Банату) живели су многи емигранти и људи од угледа који су из Србије избегли 1813. или 1814. године. Међу њима, од познатијих: архимандрит студенички Мелентије Никшић, проте Матија Ненадовић и Никола Смиљанић, бивше војводе Петар Молер, Павле Цукић, Стојан Чупић и многи други. Они су брижљиво пратили све што се догађало у Србији и о томе редовно обавештавали своје делегате у Бечу, који су пратили рад конгреса и царевима и осталим државницима упућивали писма и жалбе српских првака из самог пашалука. Ова писма и жалбе, примљена у јануару 1815. године, говорила су да у Србији владају само „насиље, убиства и грабеж“. Тако у писму Мелентија Никшића, Петра Молера и других, од 17. јануара ове године, упућеном проти Матији у Беч, пише и ово: „У Ражњу и Делиграду, Турци су набили на коље 16 Срба, међу њима и кнеза Милића са сином и синовцем, што је ишао за народ у Цариград са Јовом Протићем... У Београду, у апсу имаде више од стотине Срба; ови су пометали у синцир по десет и по дванаест заједно... Милија, кнез из Ђуприје, из апса је пуштен имаде 15 дана и још криво врат носи, што је тешко гвожђе на врату имао... На Врачару од Тапшмајдана до Стамбол капије с обе стране стоји парада од људи на коље набијених... имаде их 60 или 70 што су набијени у Јагодини или Ђуприји... И у Смедереву имаде у апсу 30 и то у кладама и синцирима...“.

„Свуда по селима“, пише даље у овом писму, „иду хајте (ски-тнице) турске и ко год је био буљубаша... или у војсци или је био трговац... све фатају и како уфате: дај 1.000 гроша или ћемо те послати у Београд; многи се којекако искупи од једне хајте, али другој хајти нема шта дати, те га везаног пошљу у Београд и тамо одмах на колац или синцир дође...“.⁶

У писму Мелентија Никшића проти Матији у Беч од 28. јануара каже се „да су чрез прошастих 4 дана у Београду 96 људи главних који су затворени били обезглавили и живота лишили... 50 глава одсечених је из крагујевачке нахије... При том, јучер су послали у све градове и касабе турске Шабац, Ужице, Крагујевац и проче (остале) да све зарестоване (затворене) исеку и на коље понатичу... По рудничкој нахији... преко шесто до осамсто глава отсечених има... Таковије гибелъ и страх по Србији никад било није, нити се икад где чула“.⁷

Сталне и сурове потере биле су за хајдуцима и другим одметницима. Да би дошли до скривених људи, коња и пушака, Турци су осумњичене вешали за ноге, гушили димом или запаљеном мокром сламом. Многе су пекли ватром или им ударали 100 до 200 батина, што већина није могла да преживи.

Строг надзор београдских Турака обухватао је и нахије у којима је 1814. године дошло до Хаџи-Проданове буне, као и оне учеснике првог устанка који нису побегли преко Саве. У том циљу, по наређењу самог везира, чачански муселим Латиф-ага оставио је у Чачку као седишту нахије пола своје посаде, а остале војнике превео у Карановац, где се са њима утврдио и ушанчио. У случају какве нове буне, Латиф-ага је ту могао да рачуна и на брзу помоћ Адем-паше пазарског.⁸

Иако су се многе вође и учесници првог устанка испредавали и летализовали код самог Сулејман-паше и његових муселима, они су, ипак, и даље врдали од Турака скривајући се све чешће по шумама, пећинама и удаљеним местима. Кад су на коље набијени Коста Кујунџић, млађи брат војводе Димитрија из Штиткова,⁹ и други утледнији људи по Србији, почео је да се склања и сам Милош Обреновић: из Бруснице, где је до тада живео, измакао се у Шаране. Али, видећи да ни ту није сигуран „пређе у Црнућу у рудничкој планини и онде у једној долини, у великој врлети, начини кућу и неколико зграда“.¹⁰ У Црнућу је „сад од зулума и страха добежао Мутап, па Симо Паширмац и Благоје Томић из Кнића и још којекаки момци, где су чували и крили своје главе“.¹¹

Од Турака су се клонили и Арсеније Лома, Милић Дринчић, Аврам Лукић, поп Никола Костић из Мрсаћа и многи други виђенији људи¹².

Осим унутрашњег притиска, знатно је поштрено и економско исцрпљивање народа. За потребе београдског везира и државе тражене су и узимане повећане суме новца и десетак. Уз редовне порезе и разне глобе, народ су теретиле и многе ванредне дажбине. То је, у првом реду, наплаћивано за издржавање прикупљене војске. Појачан је и за кулук на утврђивање градова и шанчева, где су људи, без икакве заштите, пропадали од напора, заразе и глади. И трошкови потраге за хајдуцима и другим бунтовницима, били су знатни.

Још крајем јануара београдски везир, Сулејман-паша, наумио је да му се Ђурђевока рата пореза „брже и раније сабере и достави па је призвао к себи кнезове од свих нахија, међу којима је био и његов назови посинак Милош Обреновић“. Кнезови су били дужни да у Београд дођу о Тривундану (12. фебруара). Међутим, протекло је више од 12 дана, па су неки кнезови и буљубаше стигле. Међу првима у пашин конак дошао је Милош Обреновић. Видећи да неких позваних кнезова нема, паша је питао Милоша: „Где су ти Лазар Мутап, Арсеније Лома, Милић Дринчић, поп Никола Костић, Ђоко Протић из Гуче и још неки из његових нахија“. „Код мене су, честити везиру“, одговорио је Милош. Ако не дођу, ја ћу ићи по њих“¹³.

У исто време, кад је позвао кнезове да му дођу у конак, везир је тајно послао десетину наоружаних Турака у Селевац, где је Станоје Главаш, бивши војвода, после предаје Турцима чувао смедеревски друм. Наређење је било да га жива ухвате или му главу донесу. Пошто су га везирови људи отколили и кућу му запалили, Главаш је искочио међу Турке и погинуо; главу су му одсекли и однели у Београд. То је било 12. фебруара 1815.

Пошто је кнезовима одређена висина пореза и скренута пажња да морају извршавати везирове жеље и наредбе, показана им је и Главашева глава, а затим су отпуштени кућама. Везир је задржао само Милоша Обреновића и његовог писара Димитрија Ђорђевића¹⁴.

„Милошево задржавање у Београду, као и убиство Главашево, уверили су Милоша и остале кнезове да се и о њиховим главама ради“, пише Вук Караџић¹⁵. „Шта ћу сад“, питао се Милош. Ишту му Мутапа, Лому, Протића, кнеза Аврама, попа Николу и проче (друге) поглавице... Или их мора дати или сам главу из-

губити... Радовића (Милића, војводу драгачевског) јесу уватили и довели у Београд. И хоће сад поново оружје да купе, пореза велика, харач 13 гроша, по 50 ока на главу жита; од сваке нахије по 300 људи да праве редут (грудобран, шанац) око Београд, Спаије такође сада ишту за ову подину и за нову...¹⁸

Крајем фебруара „у Београд је дошло нових 2.000 Бошњака и још се надају да им дођу“.¹⁹ Плашећи се рата с Московима (Русима“, Сулејман-паша је и даље настојао да главније људе у Србији исече или на колац набије. Тако се из писма Гаврила Николајевића проти Матији у Беч, из првих дана марта, види да су београдски Турци у Градишту „набили на колац кнеза Вељка“, а на „Пушцу бимбашу дошло је 30 Карановчана и на превару га убили... На Пљакићевог зета Коју, такође, дошло је много Турака ноћу. Која, ове осетивши, затворен, из куће се био с Турцима дуго време; на концу Турци му запале кућу и он изгори са децом и женом...“.²⁰

У писму проти Матији од 21. марта Петар Молер га је обавестио да су „у ваљевској и шабачкој нахији, тражећи оружје, „тевтиши (Турци иследници) посекли бившег капетана Николу Раонића, проту Павла Лазаревића из Свилеуве, неког Павла из рудничке нахије и др.“²¹

У таквој ситуацији, „мисао о потреби, заправо о нужди одбране од Турака, избила је поново у први план.“²² Већ у току марта организовани су први тајни састанци народних првака из рудничке, ваљевске и београдске нахије. Најпре је у селу Рудовцу, на међи трију нахија, у густој шуми, у пивници попа Ранка, одржан први шири поверљив скуп. Ту су према подацима Вука Караџића и Симе Милутиновића, били Авакум, игуман манастира Боговађе, Арсеније Лома и Милутин Савић Гарашанин.²³ Ово тврђење прихватио је и Михаило Гавриловић.²⁴ Међутим, Коста Протић наводи да је на овом скупу био и Милић Дринчић из Теочина.²⁵ Листу присутних допуњује и К. Н. Ненадовић на око 60 главнијих људи, помињући, при том сем наведених, још и Лазара Мутапа, Мијаила Ђуровића, Николу Прогоревчанина, војводу Николу Катића из Рогаче, Тому Вучића Перишића, бившег момка Карађорђевог, капетана Божу из Вукосаваца и Василија Павловића из Бајевца, као и неке из других нахија. Овде су, по њему, закључили да „чим пролеће дође, Цветне недеље, где кога Турчина нађу убијају, те да на устанак позову и Милоша Обреновића и кнеза београдске нахије Аксентија Миладиновића.“²⁶

После Рудоваца, 17. марта одржан је и други тајни састанак народних вођа — у Вреоцима, селу у београдској нахији. Ту су се опет нашли Мутап, Лома и Милић Дринчић из рудничке нахије, затим Никола Катић из Рогаче и још преко 50 људи из нахије ваљевске и београдске.²⁷ И на овом скупу одлучено је да се на турске зулуме одговара оружјем; чекало се само да тора озелени и да се Милош врати из Београда.²⁸ Осим тога, у Земун је упућен Никола Станковић, кнез из Остружнице, да види код аустријских власти на какву би помоћ могли да рачунају у случају устанка. Међутим, аустријски генерал Червенка, који га је примио, био је врло уздржан; саветовао је Србима да се више не буне.²⁹

Док је више недеља боравио у пашином конаку у Београду, Милош Обреновић је неколико пута тражио допуштење да иде кући. Сулејман-паша није дозвољавао, већ је све то одгађао од данас до сутра.³⁰ Међутим, у жељи да дође до новца, његов помоћник хеџаја Имшир-паша „предложи Милошу да откупи српско робље што је у њега.“ „Сад Милош, улучи ову прилику и покуша домоћи се дома те му одговори да он својих новаца нема за толико робље којега има до 100 душа нити може све то без вилаетске помоћи купити и платити“, забележио је Сима Милутиновић.³¹

Слично говори и Вук Караџић, с тим што иницијативу за откуп робља приписује Милошу: „Најпре науми да избави 60 душа српског робља што се онде налазило и купи га од паше за 100 кеса и Косте Кујунџије жену особито за 8 кеса. Ово све купи на вересију док изађе у вилает и састави новце...“³² По К. Н. Ненадовићу, Таја-паша и Милош су робље проценили на 100 кеса, с тим што Хаџи-Проданову породицу Турци за откуп нису хтели дати.³³ По каснијој процени, 100 кеса тадашњег новца вредело је око 4.000 дуката, односно 50.000 гроша.³⁴ Будући да Милош Обреновић код себе није имао толики новац, а паша није пристајао да му изда робље без капаре, Милош је добио изун — тескеру (дозволу) да може преко Саве продати један целеп волова, које је овај, наводно, имао на храни. Тада је Милош послао свога писара Димитрија у Земун, „који од некаква познаника узајми 200 дуката, те унапред хеџаји да 150 дуката“.

Пошто се обавезао да ће остатак новца за откуп робља покупити и донети у Београд што пре, паша Милошу допусти да иде у вилајет. Он и писар Димитрије узму робље, потрпају у кола и отпреме из Београда, а њих двојица „на коњима, на пола бежећи“ (да се паша не би предомислио) оду у рудничку нахију.³⁵ Тако је,

око 22. марта, Милош Обреновић са Димитријем дошао кући у Црнућу.³⁶

Даљи развој догађаја у Србији Сима Милутиновић овако описује: „Чувши да је Милош кући се вратио, дођу к њему на договор, најпре Мелентије Павловић, игуман манастира Враћевшнице па Јово Добрача из села Добраче нахије крагујевачке и Никола Луњевица, сродник му и главни газда и трговац вилаетски из Луњевице нахије рудничке, да га умоле да им рукује и началује... Дошао је к њему и Арсеније Лома и казао да је недавно у селу Рудовцима био тајни састанак, где се и он десио, као и Милутин Гарашанин и многи други, и где су уговорили на ново на Турке дигнути оружје“.³⁷ Сам Милош призвао је у Црнућу и своју браћу Јеврема и Јована, Лазара Мутапа, Симу Паштрмца и остале главније људе.³⁸ Свима њима испричао је „све што му се десило у Београду, изјави им да се немају чему боља надати од Турака, но да ваља да устану на оружје.“ Међутим, будући да је још била зима, Милош Обреновић је одложио почетак напада на везирове Турке говорећи да још није време и док прибави новаца за ратовање.³⁹

Одмах је брата Јеврема послао с воловима у Остружницу — да би их продао у Аустрији, а Димитрија с некаквим старим арачким тескерама отпреми у нахију рудничку да купи харач, како би се „што новаца саставило“.⁴⁰ Како Милош није отишао у Београд да однесе новац за откупљено робље, везир, када је дознао да је Јеврем дошао да волове у Земун превезе, пошаље Турке, који га ухвате. Јеврем је бачен у тамницу, а волови су му одузети. „Па одмах о том пише Милошу и позове га да к њему најскорије дође, а Милош му на то одговори да је болестан и да никако за тад доћи не може. Добивши такав одговор од Милоша, везир баца Јеврема у окове, а ухвати и кнеза Мирка који је надзиравао над око 3.000 хиљаде Срба што су шанац око Београда подизали, а и неке кметове из београдске нахије утамничу. Само код себе остави слободна кнеза Аксентија Миладиновића“.⁴¹

Међутим, и поред повећања турског зулума над народом, многи разлози утицали су на Милоша да се и даље колеба и двоуми да ли да пристане уз нови покрет против Сулејман-пашине власти. При изговору да још није време, свакако је имао у виду и „да још није био испунио обећање према везиру да однесе новац за откупљено робље“.⁴² У оваквој ситуацији, пише Вук Караџић, „народ коме је пашин зулум био додијао, ускипи осветом и нестрпљењем и устани на Турке пре времена“.⁴³

НАПАД НА РУДНИК И ПОГИБИЈА АРСЕНИЈА ЛОМЕ

Према познатим подацима, прва пушка на Турке у другом српском устанку испалена је на Руднику. Наиме, према Вуку Караџићу, Арсеније Лома је на Цветни четвртак, тј. 20. априла, у Јасеници потерао харачлије (порезнике), а затим је прешао у рудничку нахију и ударио на Турке. У Руднику је тада био старешина ага Токатлић, бивши муселим и рођени Рудничанин. Видећи да је откољен од Ломе и његових Качераца, Токатлић се са својим момцима (око 70) повукао у један шанец и пружао Србима јак отпор.

По традицији коју је записао Јеремија Павловић, „Лома изгледа није имао довољно војске да би Рудник одмах освојио, па је наредио да сваки војник наложи по 10 ватри и да непрестано поред ових ватри војници претрчавају тамо и овамо, тако да је Турцима из града изгледало да у Срба има много војске као на гори листа”.

Борба за Рудник, по свему судећи, трајала је два дана тј. 21. и 22. априла. Према Вуку Караџићу, „видећи Лома да Токатлића не може ласно на силу истерати или жива ухватити а Токатлић видећи да се дуго неће моћи бранити од Срба, стану се договарати да Токатлић изиђе са својим момцима и да иде из Србије, а Ломо да му зада веру да ће га с миром пропустити”. Најзад, њих двојица се коначно договоре и Турци са Токатлићем изиђу из свога шанца и на коњима пођу ка Брусници и Ужицу. Тиме је, према већини писаца и историчара, Рудник ослобођен од Турака још 22. априла, дакле пре договора у Такову; изузетак је Милан Ђ. Милићевић, који тврди да је до овог дошло одмах по договору у Такову (23. априла).⁴⁵

У приказивању даљег развоја догађаја, од ослобођења Рудника до Ломине смрти, неслагања су већа. Према Вуку Караџићу, и поред тога што је Лома дао Токатлићу најтврђу веру, неки Срби наместе заседу, убију Токатлића све његове момке, осим једног. Тај преостали Турчин, иако му је Лома и даље гарантовао живот, „изненада из пиштоља погоди Лому посред чела па на добром коњу утекне”.⁴⁶ Сима Милутиновић нешто другачије приказује Токатлићеву и Ломину погибију. Наиме, Лома је са својим људима пратио рудничке Турке (око 30 људи). Међутим, код Буквика сачекао их је у заседи Ломин млађи брат Михаило са 50 устаника: пропустивши Лому и његову пратњу, који су ишли напред, он је припуцао на Турке и убио Токатлића и 26 његових момака. Остали су живи само сестрић Токатлићев, његов барјактар и један пра-

тилац, које је Лома умирио и наставио пут са њима. На расстанку туроки барјактар понудио је Ломи на поклон свој јатаган. Лома прими поклон и док је задевао јатаган за појас, Турчин потеже из пиштоља Лому у главу, па побегне на добром коњу.⁴⁷

Описујући, знатно касније, овај догађај, Милан Ђ. Милићевић је забележио да је Токатлића сачекао и убио неки Мартиновић из Босуте, чије је пиштоље пре тога отео Токатлић и носио их за својим појасом. Убиство Токатлића помело је Турке и Србе, писао је Милићевић, али Лома их најзад умири, па су заједно пошли старим путем према Брусници. У том је почела да пада кишна, па је Лома натучао на главу капуљачу од гуња. Киван због смрти свога ујака, Токатлићев сестрић увреба згодан тренутак, истргне пиштољ и скреше Ломи у потиљак. На ово су Срби поубијали готово све Турке, „изузев Токатлићевог сестрића, који је успео да умакне и увече стигне у Ужице“.⁴⁸ По писању К. Н. Ненадовића, Лома је погинуо 22. априла, на Лазареву суботу.⁴⁹ Сахрањен је у селу Драгољу, у ливади свога зета Перише Ракића. У часу смрти „Лома је морао имати преко 40 година, а можда и 45“, што би значило да је рођен негде између 1770. и 1775. године.⁵⁰

После Ломине смрти устаници „рудничку варош сву попале“.⁵¹

САБОР У ТАКОВУ

Чим је сазнао да је Лома устао против Турака на Руднику, Милош Обреновић је из Црнуће отишао у Брусницу и јавио муселиму Ашин-бегу да му је живот у опасности, па га с породицом испратио до Каменице у ужичкој нахији. За то време Тома Вучић Перишић из Вучковице, Благоје Томић из Кнића, Симо Милосављевић Паширмац и Милошев брат Јован Обреновић, побију Турке порезнике у селу Коњуши у Грузи. Истог дана, у крагујевачкој Јасеници, Јован Илинчић, писар кнеза Шарге, растерао је турске харачлије и отео им прикупљени новац. Оба догађаја, по свој прилици, збила су се на Лазареву суботу, тј. 22. априла.

Враћајући се из Каменице и Бруснице, Милош и Милутин Гарашанин, уочи Цвети, дођу у Таково, где су већ били окупљени многи угледни људи из рудничке и околних нахија. Они позову Милоша да са њима против Турака устане, с тим што су му рекли да ће га, ако им се прикључи, изабрати за вођу и господара народног. Милош им је одговорио да ће сутрадан, 23. априла, јавно рећи шта је наумио.

На око 10 километара од данашњег Горњег Милановца, идући на запад, налази се село Таково. По традицији, ту је одржаван велики сабор на Цвети, 23. априла, на који су долазили људи и из удаљенијих крајева. Свет се окупљао код „малене од брвана шиндром покривене црквице”.⁵² Мало западније од цркве уздизао се већи грм, под којим се после службе у цркви седело и разговарало.

На Цвети те, 1815. године, као и обично, у цркви и око ње било је много народа. Окупили су се кметови, кнезови и остали угледнији људи. Службу је служио поп Павле из Такова. Кад је она била готова, народ је изашао у порту, а под грмом већ су седели Милош са братом Јованом, њихове супруге Љубица и Круна, Никола Милићевић Луњевица, Лазар Мутап, Милић Дринчић и многи други са својим породицама.⁵³

Међу онима који су се на овом сабору прикупили око Милоша и осталих старешина и учествовали у договору за устанак, Милан Ђ. Милићевић набраја већи број људи. Из Качера и Рудника: Марко и Никола, браћа Ракић са Рудника, и Милован Лома из Драгоља, синовац војводе Ломе. Из Такова и околине: прота Јанко Витомировић, Радојица Пауновић и Милован Топаловић из Такова, Јован Поњавић из Бруснице, Тодор Беља и Добрица Весковић из Теочина, Дамњан Матовић Крца и Петар Томашевић из Лочеваца, Васиљ Милојевић, Милић Брајовић и Лазар Васиљевић из Брезне, Радован Жижковић из Леушића, Тодор Јеремић и Благоје Н. из Прањана, Иван Шалавардић из Грабовице, Петар Грк из Невада, Јован Лазић из Сврачковаца, Танаско Михаиловић и Васо Поповић из Бершића, Никола Терзија из Синошевића, Милисав Карупчић из Ручића, Радован Бојић из Брајића, Марко Радосављевић из Клатичева, Сима Баралија из Шарана, Аксентије и Вићентије Чалуковић из Љеваје, Павле Штуле и Петар Штуле из Озрема и Марко Драшкић из Полома. Из рудничке Мораве: Перица Н., бугалца из Миоковаца, Мали Радојић из Мојсића, Петар Мали из Станчића и Илија Прељинац из Прељине.

Милићевић помиње и Јову Томића из Метинца у нахији крагујевачкој и Радована Никавицу из нахије ужичке.⁵⁴

Пре почетка скупштине, „како се прича, неки Ранко из Љутовнице испео се и дигао барјак на грм”.⁵⁵ Затим је, под тим грмом, како пише Вук Караџић, „Милош учинио скупштину и стане се договарати с народом и кметовима шта ће сад чинити. И сав сабор нађе да другчије никако не може бити, него да се бију

с Турцима. И сви сложено стану молити Милоша да им он буде старешина и да их не изда. Милош им на то одговори да ће им он бити старешина, ако ће они њега слушати. И на то пристану сви”.⁵⁶

Овај дијалог народа и Милоша описује и Сима Милутиновић: „Кад изађе народ из цркве, Милош проговори народу: ако сте ради мене имати с вама, а ви сви обећајте ми и одмах дајте пуну власт да је могу заповедати свакоме... јер за сад не може другачије бити... На то искупљена светина на сабору повиче: хајде ти с нама, све наређуј и управљај и како знаш милуј и карај... И тако Милош, премишљајући се, једва пристане уз народ”.⁵⁷

Милићевић, знатно касније, понавља исте чињенице: „Кад сав свет изађе у порту, све живо упре очи у Милоша. Са свију страна људи су говорили, ако се он не прими, ништа неће бити, само ћемо се завадити, те ће нас Турци сасвим затрти. Онда Милош стане на један камен пред црквом. Није много говорио. Казивао им је колико је то тежак посао. На то сви у један глас викну: све то знамо, али смо на све готови; зар не видиш да се и овако гине...”.⁵⁸

Пишући поново о истом догађају, Милићевић додаје: „Милош сабору објави да пристаје на устанак, да се прима поглаварства и тако отворе нову борбу с Турцима”.⁵⁹

Слично Милићевићу закључује и К. Н. Ненадовић: „Кад Милош виде да се народ не да поколебати и од устанка одвратити, онда им он каже да кад оду кући, узму пушку у руке и где год којег Турчина виде да убијају. И тако се народ разиђе кад од Милоша чу да ће и он с народом бити...”.⁶⁰

Произилази да је народ био тај који је тражио нови устанак против Сулејман-паше и Турака уопште.

Међутим, при оцени других догађаја у Такову постоје различита тврђења. Према наведеним писцима Милош Обреновић био је једини кандидат за вођу другог устанка. По другим истраживачима, и Никола Милићевић Луњевица био је један од кандидата за вођу устанка. По верзији генерала Јована Мишковића, сам Милош је на сабору предлагао Луњевицу.⁶¹ Ово наводи и Иван С. Павловић, позивајући се на казивање Јована Сарића, који је о томе слушао од учесника, тада стогодишњег старца Јована Поњавића из Бруснице. Према Поњавићу, Луњевица је предлог одбијао: „Ја сам газда, ја имам пара али немам памети за војевање, тога је у Милоша. Ја мислим да њега изаберемо. Ја ћу дати нешто новца, Петар Мали

из Станчића нека да 500 талира, Јокса из Балуге 500, Вукосав из Темнића 500 а ако не може толико и око 200".⁶²

По писању историчара традиционалиста, Милош је још на сабору у Такову коначно дао пристанак да подржи устанак и да буде на његовом челу изговарајући и оне чувене речи: „Ево мене, ето и вас, па рат са Турцима!“ Међутим, ни у овом погледу мишљења и тврђења нису јединствена. Тако неки каснији писци, држећи се традиције, али и других података, говоре да се Милош и после Такова дуго премишљао и колебао, па је одлуку донео неколико дана касније. Још је Сима Милутиновић констатовао да је „Милош једва пристао уз народ“. К. Н. Ненадовић још изричитоје каже да је тек сутрадан у Црнући, 24. априла, на Страсни понедељак, Сима Паштрмац, бивши барјактар војводе Пљакића, побио барјак око кога су се сви окупили и под којим се и сам Милош заклео да ће бити с народом, па су га потом присутни изгласали за устаничког вођу.⁶³

Неке разлоге Милошчеве неодлучности за устанак и за вођство у њему дао је и др Михаило Гавриловић, један од његових биографа. По писању Гавриловића, „после договора у Такову, Милош је са момцима отишао у Црнућу. Њему је све више излазила на очи величина предузетог посла и одговорност коју је на себе преузео. Иако се примио старешинства и већ позвао народ на оружје, он се стане колебати".⁶⁴ Гавриловић наводи и једно писмо Милошево, упућено Радосаву Јелечанину из Подибра, датирано 25. априла, којим му јавља да је устао на Турке и да то и он учини и затвори друмове. И у једној молби аустријском цару Францу I Милош такође истиче 28. април као дан када је народ опет устао на оружје против Турака.⁶⁵

Др Владимир Стојанчевић, такође историчар Милошевог времена, истиче да је на његову коначну одлуку утицао не само „пристанак присутног народа и сагласност народних старешина из неколико суседних нахија", већ и „дубоко уверење да Сулејман-паша не мисли добро ни српском народу, као ни њему лично".⁶⁶ Најзад, у поговору за репринт издања дела К. Н. Ненадовића о Карађорђу из 1883. у 1971. годину каже се и ово: „Милош је сада пришао устаничком покрету, јер му више београдски везир није веровао и од два зла изабрао је мање".

Боравећи у Црнући још неколико дана Милош Обреновић, наводи Вук Караџић, „распише књиге на све стране, да устаје мало и велико и да бију Турке где год зелену стризу виде".⁶⁷ Ово

мишљење потврђује и Сима Милутиновић истичући да је Милош „сада за писара зовнуо и Јову Вукомановића, свога шурака, те му заказао да пише књиге и на околне нахије да устају одмах на Турке”.⁶⁸ У исто време, по договору са Милошем, „брат му Јован оде да купи војску од Мораве до Чачка све до нахије крагујевачке, те на Чачак да потрчи док нису Турци Чачани какве штете учинили оближњим селима. Војвода Лазар Мутап такође крене преко Мораве у Драгачево, да и он отуда све уздигне и Чачку приступи”.⁶⁹ Обе војске, Јованова и Мутапова, имале су у почетку око три стотине момака.⁷⁰ Сима Милутиновић тврди да је и Милићу Дринчићу поручено да одмах „скупи чету и ка Чачку пође”. Затим се, по Милутиновићевом писању, Јован Обреновић и Мутап примакну ближе Чачку. Јован са нешто Рудничана остане на брду Љубићу да „мањи шанац начини“, а Мутап са осталим војницима „груне и у варош чачанску уђе. На то се Турци у Чачку стрпају у један шанац око велике цамије, који је ту од раније постојао”. Рачуна се да је у њему било око 600 домаћих Турака. Међутим, Турцима у Чачку убрзо је стигла и помоћ под Хусеин-пашом Врањанцем, тако да је варош бранило око 1.000 до 1.500 турских војника.⁷¹ Видећи да је шанац пун Турака, Мутап је шанац опколио и у опсади га држао очекујући јачање своје војске да би на Турке јуришом ударио.

Осим опсаде Чачка, грузански кнезови Јован Димитријевић Добрача и Петар Топаловић пришли су Крагујевцу, тамошње Турке сатерали у шанац и опколили.⁷² Тако је устанак у самом почетку проширен на рудничку, пожешку и крагујевачку нахију.

Политичка ситуација у Европи, у овом тренутку, била је повољна за Турску. Наиме, Наполеон Бонапарта је своје бегство са Елбе завршио уласком у Париз, што је узнемирило Русију и остале европске државе. Ово је, по оцени Порте, одлагало евентуални напад Русије на Турску.

Кад је везир Сулејман-паша чуо вест о стизању Наполеона у Париз, а знајући већ шта се догађа у неким деловима Србије, наредио је да се његова војска упути против побуњеника. Посебно је журио да његова најбоља војска стигне у Чачак, као тачку која влада долином моравском, али и може да држи у стези и рудничку нахију на левој обали Мораве и Драгачево иза Јелице, куда му је била потребна веза са Сјеницом и Новим Пазаром.⁷³

Везир београдски одмах је послао према Руднику свога бимбашу Кара-Мустафу са неколико стотина војника и Али-агу Сер-

чесму са његовим делијама и хатлијама. Њима су успут придружени кнезови Аксентије Миладиновић из Чибутковице и Илија Радивојевић из Липља — да са нешто мобилисаних Срба буду водичи турске претходнице у унутрашњост пашалука.

Чим је Милош Обреновић чуо да ови Турци иду, пошао је пред њих. По Вуку Караџићу, сретивши их у Рудовцима, Милош се са њима побије, али се Турци, уз помоћ кнез-Аксентијевих Срба, укопају у шанац и одрже.⁷⁴ Међутим, по писању Симе Милутиновића, Милош је пошао пред Кара-Мустафу у намери да се пре њега састане са четама Милутина Гарашанина и Николе Катића (око 300 људи), који су се ту налазили. Али, Турци су већ били дошли до Рудоваца и на Велики петак, 28. априла, ове Србе потукли и растерали.⁷⁵ Према К. Н. Ненадовићу, „Гарашанин је потрчао пред ове Турке и у планини Кљештевици на месту зв. Липак (а не Липар) ухватио бусију, те се са Турцима на Велики петак ваздан тукао. Ту са нешто Срба дође и Милош, па кад виде да је Турака много више, он остави самог Гарашанина да их чува, па се врати натраг да диже народ и купи нову војску”.⁷⁶

У повратку, на сам Ускрс, 30. априла, Милош је свратио у манастир Моравце и ту на сабору позвао народ тога краја на буну против Турака. Одатле је пожурио ка Чачку. На Љубићком брду нашао је брата Јована, који је начинио мањи шарампов. Прилазећи Чачку, он је посетио и војводу Лазара Мутапа, који је са војницима „из Драгачева” (укључујући и околину Чачка) и „Моравцима” кнеза Спасоја Нектаријевића из Катрге, био притеснио Турке око џамије у Чачку.⁷⁷ Овде, код Чачка, Милошу је стигао и глас да је Имшир-паша, везиров хехаја (заменик), са главнином своје војске још 27, односно, по неким подацима, 29. априла, изашао из Београда и већ стигао у рудничку нахију. У његовој војсци, осим Ђаја-паше, старешине су биле и везиров најстарији син Мухамед-бег, затим паша Врањалија или Врања-паша, Серез-бег Јусуф и други. То је био оперативни део београдског гарнизона.

Основни циљ Ђаја-пашиног покрета био је да се разбије војна снага устаника, при чему су оружана интервенција, робљење и паљење имали приоритет у односу на мирно стишњавање народа. Осим тога, његов задатак био је да се и Чачак, као важно место на побуњеној територији (рудничка, пожешка и крагујевачка нахија), ослободи српског притиска. Најзад, имајући у виду да је ово место у долини Западне Мораве, рачунало се да ту постоје и услови за логоровање и исхрану већег броја војника.

Бројно стање Ђаја-пашине војске, која је журила ка Чачку, није потпуно познато. Према Вуку Караџићу, паша је имао „силну војску”, тј. „десет до дванаест хиљада војника”.⁷⁸ И Сима Милутиновић мисли да је са Ђаја-пашом ишло „десетак и више хиљада Турака”.⁷⁹ Ове податке прихватају и Вук Ј. Петровић и др. Н. Ј. Петровић, који узимају да је „Турака било преко десет хиљада”.⁸⁰ Међутим, неки каснији историчари (ђенерали Јован Мишковић и Коста Протић), после испитивања на терену, процењују да је Ђаја-паша имао до 5.000 војника, већином коњаника.⁸¹ Ову процену прихватили су углавном и остали аутори.

На путу кроз београдску нахију Ђаја-паша није наишао на организованости и јачи отпор. Стога је убрзо прешао у рудничку нахију и преноћио негде на путу за качерску кнежину. Пошто су прошли брдо Ваган, Турци су 30. априла стигли у Калањевце и ту заробили 65 људи.⁸² Наиме, према предању, у том селу је тога дана била свадба Илије Мирића и Миросаве из Босуте. Турска коњица заробила је невесту, младожењу и све сватове. Међу заробљеним била је и супруга попа Петра из Берисаве.⁸³

Идући одавде, пашина војска се са робљем, 19. априла, тј. 1. маја, зауставила у селу Живковцима на брду Селишту.⁸⁴ Ту је Ђаја-паша узео за таоца и водича кнеза Живана Стојановића, а један одред војника послао у помоћ Кара-Мустафи и Али-аги Серчесми, којима Милутин Гарашанин и Милован Ломић, синовац Арсенија Ломе, нису дозвољавали да напусте шанац у који су се затворили.⁸⁵ Ови Турци су заједно, тј. 2. маја, на трећи дан Ускрса, напали и растерали Гарашанинове устанике и Рудовце запалили.⁸⁶ Тада је Кара-Мустафина претходница са одељењем Ђаја-паше, које им је дошло у помоћ, кренула из Рудоваца и 3. маја, дошла у Живковце, где се придружила главнини пашине војске.

Одавде су се Турци већ брже кретали. Сутрадан су стигли у село Драгољ, где су запалили кућу Арсенија Ломе.⁸⁷ Затим су прешли преко планине Рудник и „уочи Ђурђевдана“, 4. маја, заноћили на Хацину пољу у селу Мајдан. Из Мајдана су наставили пут према Чачку чувајући се српских заседа. Против Турака који су са Ђаја-пашом имали да прођу кроз клисуру реке Деспотовице, према забележеном предању, „била је постављена заседа, али неки од Царевића из Велеречи, проведе Турке мимо заседе, преко Шарана и Семедраже“. Том приликом, пролазећи кроз ова села, „Турци поскољу многи народ у збеговима“, а успомена на њих, остала је у именима Крвавац и Збеговиште.⁸⁸

Из Семедраже, низ реку Дичину и преко Брђана, Ђаја-паша је дошао у Коњевиће, недалеко од Чачка, где је и заночио са војском у Манитом гају. Успут, Турци су одвели робље из Прељине, Коњевића и Љубића. Лево крило ове војске пустошило је Прислоницу, Доњу Трпчу и Мојсиње. Када је овај одред пришао Мојсињу, један од устаника црквеним звоном огласио је узбуну. Кад су Турци чули звоно, ударили су на цркву и запалили је.⁸⁹

БОРБА ЗА ЧАЧАК

После седмодневног путовања београдском и рудничком нахијом, у суботу, 6. маја, Ђаја-пашина колона прешла је Западну Мораву и без отпора ушла у Чачак. Са пашом су стигли и сви његови команданти који су кренули из Београда. Сада је у Чачку број турских војника, претежно коњаника, укључујући и ранију посаду, прелазило преко 5.000, што је далеко превазилазило снагу устаника у пожешкој и рудничкој нахији (око 1.500 људи). За смештај нове војске Турци су направили „још један шанец поред старог око џамије, који је, такође, проширен и боље утврђен”.⁹⁰

Доласком везирове војске у Чачак устаничка ситуација у пожешкој нахији битно се погоршала. Пре свега, опсада старог турског шанца око чачанске џамије, коју је Лазар Мутап држао десетак дана, била је на брзину повучена, а малобројна устаничка војска растурена или пребачена у Јованов шанчић на Љубићком брду. Збили су се и други догађаји који су положај Срба око Чачка још више отежали. Наиме, како пише Вук Караџић, „за Ђаја-пашом ишао је и Милош, који је остао на северној страни Мораве на Љубићу, где су се већ његов брат Јован и Лазар Мутап били измакли из Чачка”.⁹¹ Међутим, Сима Милутиновић тврди да је Милош, дошавши на Љубић, „призвао к себи одступавшег брата Јована“, а Мутапу је поручио да се и он отуда примакне на Љубић. Али, Мутап се био „тешко разболео још у Чачку прије предвиђеног узмака и своје дому у Прислоницу однео“, где је и умро.⁹² Говорећи о овим догађајима, К. Н. Ненадовић пише „да је Милош на Љубићу нашао празан шанец, који је његов брат Јован напустио и са својом четом у луг (шуму) измакао“. За Мутапа каже да је „оставио шанец око џамије у Чачку и ушанчио се испод брда Љубићског“. По овом писцу, „Милош је позвао Јована да из луга дође, те шанец поправи“, па онда послао поруку „да му из шанца од

Мораве дође и Мутап на договор“. Но он се понавља то и Ненадовић, био разболео и наскоро умро.⁹³

Тако је, судећи по неким описима догађаја, 6. и 7. маја „болесни Мутап умро“. Међутим, истина о узроцима смрти Мутапове била је нешто другачија. Још 1876. године Милан Ђ. Милићевић је написао да је „Мутап рањен на Чачку, донет у Прислоницу, а после и у Горњу Трепчу, где је и умро“.⁹⁴ Овај податак прихваћен је у каснијој историографији, с тим што је нешто детаљније објашњен и цео случај са њим. У „Белешкама К. С. Протића“ из 1891. године стоји „да је војвода Мутап при повлачењу из Чачка којег је дотле држао, опасно рањен а да су се „Драгачевци“ оставши без свога вође, разишли својим кућама“.⁹⁵ Напуштајући Чачак, Мутап се вероватно сусрео са турском војском, која је долазила, тако да се нашао између две ватре. У оваквој ситуацији, он је смртно рањен, а устаници, којима је командовао, претрпели су тешке губитке.⁹⁶ Тешко рањеног Мутапа војници су понели у село Јешевац (између Остре, Борча и Грабовице), пошто су му се тамо били склонили жена и деца у кући Жујовића. Он је, међутим, умро у Горњој Трепчи, у кући неког сељака Никите.⁹⁷ Најзад, Мутапов биограф М. Јаћимовић претпоставља да се „војвода Мутап очито није на време повукао пред намоћним Турцима, па је морао под борбом да извлачи своје Драгачевце, а како је увек био први у јуришну а последњи у одступању, буде рањен и наскоро умре од тога“.⁹⁸

Тако је смрћу Лазара Мутапа, једног од јунака српске револуције, само 15 дана после погибије по јунаштву равног Арсенија Ломе, рудничко-пожешка нахија, а и устанак у целини, претрпела још један велики губитак и то у тренуцима када су највише требали Србији.

Крајем априла, односно почетком маја по новом рачунању времена, устанак се постепено ширио и у београдској, ваљевској, крагујевачкој и у другим нахијама по пашалуку. Срби су све више и јаче нападали, а Турци су се углавном бранили, изузев у Чачку, где је бројно надмоћнија везирска војска почела прелазити и у офанзивне акције. Већ сутрадан по доласку у Чачак, 7. маја, већи одред Турака под командом Врања-паше прешао је Мораву и силовито јурнуо на Србе на Љубићком брду. Милошеви устаници, у свом опкопу који још није био дограђен, а и у заседама ван њега, дочекали су и одбили ове нападе, при чему је било погинулих

и рањених на обе стране. Али, када је и сам Врања-паша рањен у ногу, његова војска је одступила у Чачак.

Неколико дана Турци су прелазили Мораву и нападали на Љубић, али без већег успеха. Сада је српски опкоп био боље утврђен, а по Милошевим порукама за помоћ почела је долазити и устаничка војска из околних нахија. Тако је међу првима на Љубић дошао Јован Димитријевић Добрача са око 500 Гужана, а најављен је и долазак Милића Дринчића са 200 Рудничана. За смештај нових војника саграђен је на Љубићу још један шанец.

Одбијањем ових напада и повећањем својих снага, које су већ бројале око 1.500 војника, устаници су делимично и мобилисали главнину турске војске у Чачку. Она је била не само већим делом опкољена, већ и без довољно намирница и других потреба. Осим тога, Таја-пашине везе са везиром у Београду и осталим турским упориштима у овом делу Србије биле су готово пресечене или ограничене. Међутим, и поред повећаног броја војника око Чачка, устаници нису имали довољно оружја и муниције, а ни људи да се упусте у одсудну борбу са Таја-пашом.⁹⁸ Због тога им је било неопходно да отворе и обезбеде путеве према Сави, одакле би се редовније снабдевали са „џебаном“, храном и другим потребама. Исто тако, Србима у Србији требало је и да успоставе везе са емигрантима у Срему, да би дознали „како стоји српско питање у Бечу и код Русије“.⁹⁹

„У таквој ситуацији — пише Вук Караџић — Милош је добио глас да је из Београда изишло неколико стотина Турака те начинило шанец на Палежу (Обреновцу) а из Ваљева, опет, исто толико војника иду ка Чачку Таја-паши у помоћ“.¹⁰⁰ Стога Милош са војском на Љубићу остави свога брата Јована, кнеза Добрачу и остале старешине, с тим да на Турке у Чачку не нападају, већ да се само бране и чврсто у шанчевима држе.¹⁰¹ Милића Дринчића, пак, упутио је пред ваљевске Турке — да их дочека и врати натраг,¹⁰² а он сам, са Мелентијем Павловићем из Враћевшнице, Симом Паштрмцем и нешто својих момака, кренуо је ка Палежу.

Палеж је у то време био важна позиција за везирске власти у Београду, јер су из њега контролисали народ ваљевске и београдске нахије, као и везе из Србије са Аустријом и емигрантима у Срему. Носиоци устанка око Палежа били су капетан Јовица Милутиновић из Санковића, кнезови Радован Грковић из Подгорине и Рако Тешић из Мионице, капетан Васиљ Павловић из Бајевца, Милисав чамџија из Борка и други. Они су прикупили

око 500 наоружаних људи¹⁰³ и већ 30. априла/12. маја извели први напад на Турке у Палежу. Опколивши турски шанец, тукли су се више пута и звали Турке на предају, али ови то одбију.¹⁰⁴

По доласку Милошевом око 15. маја „број Срба који су наставили нападе на Палеж повећао се на око 2.000 људи. Турака је било нешто мање, али су били добро наоружани и утврђени“.¹⁰⁵ Стога Срби, по Милошевом предлогу, пограде домузарабе (приковане даске на двоколицама) и припреме прошће и вашине (мотке), па поруче Турцима у шанцу да ће ујутру рано учинити јуриш на њих.¹⁰⁶ Кад Турци то чују и виде, они у ноћи 20. или 21. маја побегну како који може, а Срби појуре за њима и побију их: од њих триста само их је двадесет утекло у Београд. Том приликом Срби су задобили и један топ, који је био на турском четобајку (мањој лађи, чамцу).¹⁰⁷

Победом на Палежу, устаници су „очистили пут уза Саву од Београда и Шапца и подигли сву нахију београдску и ваљевску“.¹⁰⁸ „Везе са Аустријом биле су отворене, па је из Срема прешло у Србију много емиграната који су пренели доста оружја, олова и барута. Поред Павла Цукића, који је прешао раније, сада су се вратили Петар Молер, Стојан Чупић, Симо Катић, кнез Милоје Тодоровић, Симо А. Ненадовић, Бојо Божићевић, прота Никола Смиљанић и др.“¹⁰⁹ Из Срема су дошли и архимандрит студенички Мелентије Никшић кнез, грузански Петар Оташевић, кнез старовлашки Максим Рапковић и неки други.¹¹⁰

Милош Обреновић, је 24. маја са Симом Ненадовићем и запленим топом на Палежу кренуо ка Ваљеву, где су већ били с устаницима Павле Цукић, Максим Крстић и други. Они су из шанца на Кличевцу пазили на ваљевске Турке, којих је било око 800, ушанчених око цамије. Турцима је заповедао неки мула.¹¹¹ По Милошевом доласку, Срби су се са Кличевца примакли ваљевском шанцу и опсели га: Цукић са источне, Јовица Милутиновић и Радован Грбовић са западне стране, док је Петар Молер био у резерви.¹¹² Србима је 27. маја дошло и нешто војника из шабачке нахије, који су, такође, опсели Турке у Ваљеву.¹¹³ Видећи толику устаничку војску, са Милошем на челу, Турци су се поплашили и у ноћи између 27/28. маја побегли из Ваљева према Соколу.

Падом Ваљева у српске руке, Милошева акција у овом делу Србије била је приведена крају. Победе на Палежу и Ваљеву, не само да су охрабриле и дигле на устанак београдску и ваљевску, већ су утицале и на ширење устанка у шабачкој и ужичкој нахији.

Осим тога, што је још важније, пут за Саву био је отворен и обезбеђен.

Да би се сачувало постигнуто, устаничке старешине из тог краја по договору са Милошем, отишле су већим делом према Дрини, где су се и даље гомилали босански Турци. Тако је Молер остао да чува страже од Сокола и од Сребренице,¹¹⁴ а Стојан Чупић је отишао да одмеће Мачву.¹¹⁵ У Јадру је био са доста војске Али-паша зворнички, па су према њему кренули Молер, Бојо Божићевић, Дабић, Јакшић, Јовица Милутиновић и други. Сима Ненадовић и Радован Грбовић дошли су на Баурић — „да би обновили стари устанички шанац“.¹¹⁶

У међувремену, док се Милош налазио на Палежу и Ваљеву, ситуација на фронту око Чачка била је променљива и пуна опасности за обе стране. Обе војске уздржавале су се од већих окршаја, јер су Срби на Љубићу очекивали да се Милош врати са појачањем у људима и оружју, а слично су резоновали и Турци у Чачку надајући се најављеној помоћи из Сјенице, Нове Вароши и Пазара, као и из Ужица.¹¹⁷ Само повремено део Турака у Чачку прелазео је Мораву и тукао се са Србима са променљивом срећом.¹¹⁸ Умножавајући се у Чачку, Турци су најчешће излазили у околна села и у Драгачево ради отимања хране и стоке, при чему су харали, палили и робили. Тако је, убрзо по Милошевом одласку, једно одељење Турака дошло у село Коњевиће, опленило га и попалило.¹¹⁹ Чувши то, Јован Обреновић је са Љубића јурио за њима „да им смрси конце“, али, док је он стигао, „Турци су учинили што су хтели и вратили се натраг“.¹²⁰

Ових дана једно друго одељење Турака од око 1.000 војника и коњаника напало је и разбило српске збегове у Овчару, при чему је „много српског света побијено, поробљено и у Морави подављено“.¹²¹ Овај испад Турака, према једном запису у манастиру Тројице збио се „маја 4-ти дан 1815“, односно 16. маја по новом рачунању времена.¹²² У памћењу народа и у литератури сачувани су многи детаљи ове трагедије. Знајући за нагомилану турску војску у Чачку, народ доњег краја Драгачева, око Овчарско-кабларске клисуре, био је напустио своја села и домове и склонио се у многе збегове по неприступачним чукарама и пећинама Овчара, Каблара и дњинске планине зване Дебела гора. Највише народа (углавном жена деце и стараца) било се стекло у овчарској долини званој Бањица, наспрам манастира Благовештења, затим изнад манастира Сретења и у пећини Дебелог брда названој Кађеница.

Турци из Чачка су у свануће тога дана прешли преко планине Јелице, дошли у село Дучаловиће и ту убили неког Ђунисија, па се одатле спустили у долину ка манастиру Благовештењу и ударили на збег наспрам њега. „Ту су ухватили, харали и секли кога су могли. Чељад српска бежала је куд које у гору, а највише низ долину ка Морави. Турци се упуте за њима у воду, али из бусије иза једне стене припуца Радован Шибинац из Дучаловића и убије им понајпрвога буљубашу... Сад пристигне још Срба и пушкарајући за њима, сву им стоку преотму и где кога обране, али робље које су похватили Турци одведу“.¹²³ У пуцању на Турке учествовао је и игуман тројички Филимон Поповић.¹²⁴

У исто време један турски одред напао је и на збег око манастира Сретења. Ту је многе људе поробио и побио, али неки побегну низ Овчар ка Морави, према манастиру Никољу. Онда се деси калуђер Неофит с троје — четворо манастирске момчади. Они су повикали робљу да не скаче у Мораву, него да бежи уз реку под неке стене, где Турци озго не могу прићи, а они ће оздо бранити. Тако робље побегне под те стене. Када су Турци пошли уз Мораву за њима, Неофит и његови људи опале преко Мораве из пушака, па неколико Турака убију, а неколицину ране. Онда се остали врате натраг, а калуђер са својом момчади превезе робље на леву страну Мораве.¹²⁵ Друго робље из овог збегла побегло је „низ поток те дође на Мораву према манастиру Преображењу; но онде не имајући ко да га брани, поскаче у Мораву и којегод није знало пливати подави се. Ту је Морава носила и мајке и колевке и девојке и Турке који су за њима скакали у воду да би их похватили“.¹²⁶ До подне било је готово и са збегом у дљинској пећини Кађеница. Ту се сакрило око стотину нејачи из Дучаловића, Дљина, Ђераћа и Лучана. Турци су донели стог сламе и на улазу у пећину га потпалили. Дим и ватра подавили су и угушили сав народ у пећини.¹²⁷

Други важан дотађај, по Милошевом одласку ка Сави, био је сукоб са ваљевским Турцима, који су пошли Чачку у помоћ. Њих су предводили Селим Ђехајић и Мусага Балабан. Идући преко планине Маљен, они су око 20/21. маја стигли у село Дружетиће, тада у ужичкој нахији. Ту их је дочекала устаничка одбрана, потукли и вратили натраг. У овој борби Србе је предводио војвода Милић Дринчић из Теочина.¹²⁸ Са Дринчићем су били, осим његових људи из рудничке, и одметнути Срби из ужичке нахије. Тако се, у неким изворима, помињу Јован Мићић, бивши буљу-

баша из Чајетине, и још неколико харамбаша са 70 хајдука.¹²⁹ Овде су се нашли и кнез Никола из Заглавка прота Илија из Субјела¹³⁰ и Јован Демир из Дражиновића.¹³¹ По овим подацима, разбијене Турке у Дружетићима ка Ваљеву су гонили и кнез Радован Грбовић и Рако Тешкић Мионичанин, које су Турци довели са собом као водиче.¹³² Овај успех устаника спречио је долазак ваљевских Турака у Чачак, али је утицао и на ширење отпора у ужичком делу Црне Горе и селима око Пожеге.

После рашчишћавања ситуације у београдској и ваљевској нахији, Милош је око 1. јуна кренуо натраг ка Чачку. Са собом је повео нешто војске и повукао два топа са муницијом. Један од ових топова био је са Палежа, а други је дао Васиљ Павловић из Бајевца (при паду Србије 1813. године био је затрпан у земљу).¹³³ Док је Милош боравио око Палежа и Ваљева, Рудник је био без Турака, али су турски војници у Крагујевцу, Карановцу, Баточини и Пожаревцу поградили шанчеве, „седали ту и бранили се од српских чета које су им се где показивале“.¹³⁴

У самој чачанској вароши, осим муселимове посаде и наоружаних домаћих Турака, који су живели у три махале (Чаршија, Палилула и Кајнак), била је стационирана и Ђаја-пашина војска, што је све укупно чинило око 5.000 људи. Иако су устаници спречили долазак помоћи из Ваљева и Београда, ипак је у петнаестак дана Милошевог одсуства у Чачак дошло нешто појачања из гарнизона у Новој Вароши, Сјеници и Новом Пазару.¹³⁵ Један одред војника послао је и лесковачки паша,¹³⁶ а одазвали су се и ужички Турци, које је позвао Скопљаков син, Мухамед-бег, њихов некадашњи старешина.¹³⁷ Укупно узев, према подацима које је имао прота Матија Ненадовић, „на Чачку су Ђаја-паша и везиров син имали до 7.000 Турака“.¹³⁸ Међутим, по неким другим проценама, Турака је у то време код Чачка било преко 10.000 и били су надмоћнији од окупљених Срба.¹³⁹

Да би се сместили придоншли војници, поред ранијих шанчева око цамије, ископано је и неколико нових. Један од ових шанчева налазио се и на самој обали Западне Мораве. Осим тога, ради своје безбедности, држани су многи српски таоци, као кнез драгачевски Ђока Протић из Гуче и кнез чачански Петар Нешковић.¹⁴⁰ И сам Аксентије Миладиновић, кнез из београдске нахије, кога је у Чачак довео Ђаја-паша, држан је под присмотром.¹⁴¹ Међу таоцима било је доста и српских жена, похватаних код кућа или по збеговима. Заробљена од војника Ђаја-паше на свадби у

Калањевцима, у Чачку се налазила супруга попа Петра Матића из Берисаве (заселак Шутаца) у Качеру.¹⁴² У неком збегу или другде ухваћене су и заточене Дмитра, кћи Милана Обреновића,¹⁴³ и Танкосава, снаха Максима Јанковића — Црнковића, кнеза драгачевског из Зеока.¹⁴⁴

У српској устаничкој војсци око Чачка стање, такође, није било као раније. Иако је Милош био одсутан, његов брат Јован, као и друге старешине, са неколико стотина Срба у шанцу на на Љубићу, извесно време мотрили су на Турке у Чачку и околини. Међутим, после турске пљачке села Коњевића и робљења драгачевских збегова у Овчару, Јован је запазио да су Турци из Чачка све агресивнији, јер им је стално придолазила помоћ са више страна. Стога се он „измакне са Љубића и у Дубрави надомак села Бершића ушанчи“.¹⁴⁵

Према овом податку, у тренутку кад се Милош вратио Чачку, „шанац на Љубићу био је празан“. Слично тврди и К. Н. Ненадовић: „Кад Милош дође одмах заузме шанац на Љубићу који је његов брат Јован напустио, те пошаље да му Јован са војском из рудничких планина дође“.¹⁴⁶ Ово прихвата и К. С. Протић наводећи да је Милош одмах позвао к себи на Љубић свога брата Јована са његовом војском.¹⁴⁷ Вук Караџић, међутим, овај детаљ не помиње, већ само каже да „Милош дође на Љубић“.¹⁴⁸

У расположивој литератури о другом устанку неслагања постоје и у погледу места одакле су били устаници који су са Милошем или по његовом позиву дошли на Љубић. По мишљењу Вука Караџића, „Милош је са собом повео Павла Цукића и његове Посавце“.¹⁴⁹ Насупрот томе, К. С. Ненадовић тврди да је Цукић са Милошем ишао само до Љига, а одатле продужио у пожаревачку нахију. По њему, до Чачка је дошла само ваљевска војска.¹⁵⁰ Коста С. Протић, међутим, компромисно узима да су на Љубић дошли Цукићеви Посавци и нешто ваљевске војске, и то Љижани са Луком Грбовићем на челу.¹⁵¹ По др Михаилу Гавриловићу, међу Ваљевцима је био и Сима А. Ненадовић из Бранковине.¹⁵²

По доласку на Љубић, Милош је одмах сазнао и увидео да су, у међувремену, Турци у Чачку знатно ојачали своје снаге. Стога је одмах, поред малобројне војске коју је довео и Јованових људи, позвао у помоћ и крагујевачку и ужичку нахију, као и Подибар и Студеницу.

Одазивајући се Милошевом позиву, помоћ Србима на Љубићу и Чачку убрзано је пристизала. Најбројније су биле устаничке

чете из крагујевачке, рудничке и пожешке нахије, али су дошли и војници из ужичке нахије и добровољци из граничних делова Старог Влаха. Из крагујевачке нахије стигли су устаници Јасенице, Лепенице и Груже. На челу Јасеничана био је кнез Тодор Шарга из Маслошева, Лепеничане је водио кнез Ђорђе Парезан, а пред Гружанима је био Јован Димитријевић Добрача из Добраче. За Добрачу се зна да је био марвени трговац и да је своје војнике на Љубићу хранио из сопствених кошева.¹⁵³

Осим њих, према сећању неких учесника, на Љубићу су биле и мање старешине: кнез Милутин Савић Гарашанин из Гараша, Атанасије Дукић и Лука Радовић из Бање, Василије Сараманда, Павле Равић и Петар Радоњић из Буковика, Крста Лекић из Јеловика и Божо Ђурић из Вукосаваца.¹⁵⁴ Са Јасеничанима на Љубић је дошао и Танаско Рајић из Страгара.¹⁵⁵ Уз кнеза Милоша био је и Матија Каратошић из Копљара.¹⁵⁶

Према попису устаника из 1815, који је вршен 1865. године, обичне војнике на Чачку дала су села Орашац, Бања, Врбица, Гараша, Топола, Буковик, Липовац, Копљари, Вукосавци, Лапово, Чумић, Жабари, Бошњани, Јагњило, Јарушица, Рајковац, Јунковац и други. Само из Орашца, према казивању учесника, „више од 20 фамилија имало је војнике који су на Чачку војевали“.¹⁵⁷ Од виђенијих Гружана на Чачку су се нашли: архимандрит Мелентије Павловић из Врбаве и калуђер Герасим, доцнији епископ из манастира Каленића, затим Ваца и Благоје Томић из Кнића, Тома Вучић Перишић из Вучковице, Мијаило Кусовац, барјактар из Рашковића...¹⁵⁸ Према памћењу Гружана, на Чачку је био и Мијаило Оташевић, кнез из Забојштице.¹⁵⁹ Обичне војнике дали су Кнић, (преко 50), Грабовац, Рашковић, Драгушица, Чукојевац, Раваница, Годачица, Гледић, Врбава, Добрача, Бајчетина, Стубље, Угљарево, Вучковица, Гунцати и друга.¹⁶⁰ Према К. Н. Ненадовићу, укупан број Гружана и осталих војника из крагујевачке нахије на Чачку био је око 500.¹⁶¹

Из Ужичке Црне Горе и околине Пожеге дошли су и довели своје бећаре Павле Штуле из Озрема, Јован Митровић — Демир и Стеван Радуловић из Дражиновића, Стеван Маслаћ из Папратишта и Танасије Шолуп из саме Пожеге.¹⁶² Међу њима на Чачку се помињу и сеоске старешине Продан Маслаћ из Тучкова, Вук Стевановић из Миљаковца, Ђоко Сенић из Глумча, Ђорђе Миличић из Засеља и Илија Мијатовић из Тврдића.¹⁶³

На Љубић је међу првима стигао и Јован Мићић из Мачката златиборског са својим хајдуцима.¹⁶⁴

У рудничкој устаничкој војсци на Чачку налазили су се војници из кнежина Качер, Брусница и рудничка Морава. Главни старешина био је Милош Обреновић, а његов заменик брат му Јован. У Качеру, после Ломине погибије, старешинско место заузео је његов синовац Милован Ломић из Драгоља. Приликом проласка кроз тај крај, Гаја-паша је узео као путовођу кнеза Живана Стојановића из Живковаца. Међутим, на Руднику, Стојановић је побегао од Турака и дошао на Љубић. Ту му је Милош наредио, да заједно са Милованом Ломићем, скупи људе и доведе их на Љубићко брдо.¹⁶⁵ Један од качерских кнезова тога времена био је и Ломин зет Периша Ракић.¹⁶⁶ Према тврђењу М. Ђ. Милићевића, Милован Ломић и Живан Стојановић учествовали су и у коначном боју на Чачку¹⁶⁷ док о учешћу Перише Ракића нема података. Војнике из рудничког дела Црне Горе, односно брусничке кнежине водили су: војвода Милић Дринчић из Теочина, кнезови Танаско Михаиловић из Бершића, Јован Лазић из Сврачковаца и други. Веома утицајан човек у том крају био је и газда Никола Милићевић Луњевица из Луњевице. Војници из ове кнежине били су из Такова, Бершића, Мајдана, Полома, Теочина, Леушића, Бруснице, Коштунића, Бањана, Јабланице, Грабовице, Лозња...¹⁶⁸ Међу устаницима рудничке Мораве, на Чачку су били војвода Рако Левајац из Доње Горевнице, са „Моравцима“,¹⁶⁹ кнез Станоје Нектаријевић из Катрге, Трифун Новаковић из Бреснице и коцобаша Радоје Врана из Мојсиња.¹⁷⁰ У попису устаника из 1815. помињу се још Илија Поповић Прељанац из Прељине, кнезови Петар Дуњић из Милићеваца, Ђорђе Остојић из Обрве и Вукосав из Тамника, као и Антоније Протић, протојереј из Цветака.¹⁷¹ Војнике из ове кнежине дали су Миоковци, Трбушани, Горња Горевница, Милићевци, Брђани, Соколићи, Ракова, Љубић, Коњевићи, Прељина, Прислоница, Вранићи, Доња Тречча, Мојсиње, Обрва, Катрга, Јанчићи, Тамник, Цветке, Станчићи, Бресница, Доња Горевница, Мрчајевци, Рошци и Пријевор.¹⁷²

Пожешка нахија у то време имала је такође три кнежине: Мораву чачанску, Драгачево и Подибар. На челу војске пожешке нахије био је Аврам Лукић, кнез из Заблаћа.¹⁷³ Из Мораве, колико се зна, под његовом командом били су војници из Кулиноваца, Атенице, Балуге (заблашке), Слатине и Горичана. Попис из 1865. године помиње неке од њих (Јована Мишовића, Милисава Војино-

вића, Јована Лишанина, Милована Марковића, Гају Белопавловића.¹⁷⁴ За овог Јована Лишанина постоји и споменик у Атеници, на коме пише да је на Чачку погинуо.¹⁷⁵ М. Ђ. Милићевић за Јоксима Милосављевића из Балуге каже „да је међу првима к Милошу на Љубић дошао“.¹⁷⁶

У нахијској војсци на Чачку, војевали су и Драгачевци. О њиховом учешћу говоре епитафи на неком споменику. Тако на споменицима у Горачићима и Губеревцима пише „да су са Милошем на Чачку“ били Ђорђе Веселиновић, Петар Јоксимовић и Гаврило Д. Ракићевић. На Чачку се помиње и драгачевска чета кнеза Максима Јанковића Амице из Зеока и проте Јанка Михаиловића Молера из Нетришора.¹⁷⁸ Према тексту на његовој надгробној плочи, међу Србима на Љубићу био је и кнез каонски Петар Пајовић.

Најзад, неки извори бележе да је на Чачку био и кнез старовлашки Максим Рашковић.¹⁷⁹

На Љубић су биле позване и бивше војводе из Подибра и Надибра Радосав Јелечанин из Матаруга и поп Филип Петровић из Брезове студеничке.¹⁸⁰ Међутим, по свој прилици, овамо нису стигли, јер је у то време помоћ Адем-паше назарског кренула ка Карановцу.

Укупно узев, према процени Вука Караџића, на Чачку је било око 3.000 устаника.¹⁸¹ Ову бројку понавља и учесник Мишо Симеуновић из Врбице.¹⁸² Осим пешака, било је и око 200 коњаника, које је предводио Јован Обреновић.¹⁸³ Међу коњаницима било је и Јасеничана, које је довео кнез Тодор Шарга.¹⁸⁴ Поред пушача и сабаља, устаничка војска на Чачку имала је и два топа, дотерана са Палежа, чијим је посадама командовао Танаско Рајић. Ови топови постављени су на самом венцу Љубићког брда. За смештај пешадије на врху брда Љубић поправљен је ранији шанец, а затим су, у близини, ископана и два нова. У старом шанцу, под Милошевим вођством, налазили су се Рудничани, Пожежани и Ужичани. Јован Добрача са Гружанима и нешто Јасеничана и Лепеничана био је у другом љубићком опкопу. Мање групе војника и коњаника биле су у извидници, по луговима око корита реке Мораве.¹⁸⁵

Око 2. јуна, дошло је и до првих чарки, па до боја између српских и турских чета. По писању Вука Караџића, борбу су започели Турци „који изађу из Чачка те ударе на Србе, но Срби их тако разбију да их не само дотерају до Мораве него и преко Мораве, и сатерају их у њихов шанец“.¹⁸⁶ Међутим, Сима Милутиновић

Сарајлија тврди да су сукоб изазвали бећари Срби „који пођу к Морави и преко Мораве опале из пушака на Турке, а ови на Србе и тако се бој отвори“. Кад бећарима „још Срба у помоћ дође, Турци хатлије (коњаници) пређу преко Мораве и јурише на Србе“. Онда Срби из шанчева на ове Турке припуцају из топова. Чувши топове „Турци се натраг врате“.¹⁸⁷ Доста касније, ђенерали Јован Мишковић и Коста Протић реконструисали су ову битку на терену, па су закључили да се „ово пушкарање од почетка појединачно, па после све живље, док није прешло у прави бој“ одиграло на начин како то представља Сима Милутиновић.¹⁸⁸ Сажимајући писање историчара XIX века о овом догађају, Драгомир С. Поповић додаје да је на крају битке „српска коњица гонила Турке преко Мораве до турског шанца, а Јован Мићић је пред самим вратима одсекао неколико турских глава“.¹⁸⁹

Да би обезбедио и ојачао турски положај у Чачку, још исте ноћи, тј. 1/2. јуна, Ђаја-паша је упутио свога капи-бимбашу Кара Мустафу преко Јелице у Драгачево — да тамо „чува јужну страну пута према Сјеници и Пазару“.¹⁹⁰ Чувши за Кара Мустафин одлазак према Драгачеву, Срби на Љубићу одреде да за њима крену „Аврам Лукић, Јован Мићић и Павле Штуле са триста друга и негде у бусији дочекају га и разбију“.¹⁹¹ Описујући шта је даље било са Кара Мустафом, Сима Милутиновић наводи: „Српска потера убрзо је приспела на место где је претходне ноћи Кара Мустафа коначио. Међутим, његови Турци видећи да за њима трчи устаничка војска прсне на разне стране. Са Кара Мустафом је остало свега четрдесетак коњаника. Они скупа одмах наставе да беже према Сјеници и Пазару. Већ у Котражи, у планини, на сред друма, дочека их у заседи Вујо Милинковић Бјелокаменац са четницом од 15 Срба. Они из бусије припуцају и Кара Мустафу па још неколико Турака убију, док остали утекну главом без обзира. Кара Мустафину главу Вујо је однео и предао Авраму Лукићу, а овај је послао Милошу на Љубић“.¹⁹² Према податку који је нашао Радивоје Бојовић, погибија Кара Мустафе збила се 5. јуна 1815. године.¹⁹³

После успешног отпора Турцима претходног дана Срби се нису вратили у љубићки шанец, већ су се задржали у равници, поред северне обале Мораве. Објашњавајући ову промену устаничке позиције према Чачку, Вук Караџић пише: „Србима не дадне несрећа али може бити и срећа да се опет измакну на Љубић, него Цукић и Никола Луњевица навале на Милоша те начине

два шанца код Мораве с леве стране и онде остану. Тако војска сва изиђе из оних шанчева на Љубићу и само неколико стражара остане да чувају у њима храну и џебану“.¹⁹⁴

Према мишљењу Вука Караџића, српски устаници су променили положаје по „наговору Цукића и Луњевице“. Међутим, по свему судећи, овај „наговор“ није био једини разлог за напуштање безбеднијег Љубића и силазак у отворено моравско поље. За такву одлуку свакако има и других разлога. Један од њих, по тврђењу неких аутора, био је — да су Срби, „после првог успеха“, „охрабрени“ и са „пораслим самопоуздањем“, нашли да има услова за прелазак из одбране у напад. У том циљу, ради напада, требало је прићи ближе Ђаја-пашиној војсци у Чачку. Други разлог, био је, изгледа, у томе што су устаничке вође погрешно прецениле или потцениле турску снагу према себи, која је, иако без топова, ипак била наоружанија и бројнија од Срба. У сваком случају, приближавајући се Чачку, Срби су ишли у сусрет коначном обрачуна са војском Ђаја-паше, до кога је убрзо и дошло.

Силазећи са Љубића ближе пољу, устаници су „преко ноћи саградили један опкоп, у који су сместили оба топа којима је управљао Танаско Рајић. Затим су испод батерије начинили отворен шанцац са грудобраном према Морави, у који су се сместили добровољци са нешто Рудничана и Ваљеваца. Мало ниже, кнез Добрача је саградио велики четвороугаони ров и у њега сместио своје Гужане. Иза ових утврђења, у простору између Љубића и реке, саграђено је још једно земљано утврђење у које су се разместили Београчићи, тј. Посавци и Љижани. Милош се са својим штабом наместио у подножју Љубићског брда на Сувом брегу, имајући уза се и неколико својих коњаника“.¹⁹⁵

По подацима које је изнео др Михаило Гавриловић, Срби су начинили два шанца на левој обали Мораве — на броду испод Чачка. Први шанцац добро је начињен, али други, мало више, био је врло слаб. У доњем шанцу био је Јован Добрача са Гужанима, а у горњем — старешина је био Танаско Рајић. У том шанцу налазила су се и оба топа. Остатак војске био је распоређен по луговима око шанчева, а и сам Милош Обреновић, остао је с том војском.¹⁹⁶

Детаљнији опис нових српских положаја према Чачку уочи одлучујуће битке дао је и Радивоје Бојовић. „Пошто се Турци не усуде да поново нападну Љубић... Јован Добрача сиђе са врха брда у ноћи између 22. и 23. маја (по старом календару) и сагради

четвороугаони шанац код Дрварског брода* са циљем да држи под контролом прелаз преко Мораве. У њега је смештена половина Гружана. Наредног дана из шанчева са Љубића сишла је и остала војска, изузев нешто страже. У грудобрану са горње стране Добрачиног шанца сместили су се Рудничани и Ваљевци. Западно од Бунковца,* ископан је грудобран за део устаника из трећег љубићког шанца. Изнад њих, на једном брду, сместио се и кнез Милош са нешто својих људи. Уз њега се налазила и коњица.¹⁹⁷

Разматрајући ове податке, Бојовић мисли да о положају ових шанчева у моравском пољу нема јединственог закључка. Посебна непознаница јесте и место где је био Рајићев шанац. Тако Сима Милутиновић налази да су „топови били постављени на нови положај са циљем да уништавају турску живу силу, а не да бомбардују шанчеве у Чачку“. По К. Н. Ненадовићу, „Рајић ископа шанац испод брда Љубића с леве стране обале моравске, према великом турском шанцу који је на десној обали Мораве био, и у исти се са војницима и оба топа смести“.¹⁹⁹ Бартоломео Куниберт такође неодређено наводи да су се два топа налазила у горњем опкопу, готово на подножју самог брежуљка.²⁰⁰ Ни локални историчари нису много детаљнији. Тако Драгослав С. Митровић само констатује да су до скоро „на месту борбе стајали шанчеви и један дрвени стуб који је показивао где је Рајић исечен, али сада је ове трагове време избрисало“.²⁰¹ По Драгомиру Поповићу, „устаници начине шанац мало даље (од грудобрана поред саме Мораве) у самом подножју Љубића. У том шанцу заповедао је Карађорђевог барјактар Танаско Рајић“.²⁰² Најзад, оцењујући све ове податке и недоумице, Радивоје Бојовић закључује „да се још увек не располаже подацима који би омогућили да прецизније одредимо место на коме је био шанац Танаска Рајића“, али одбацује могућност да се шанац могао налазити на обали Мораве“.²⁰³

Од почетка другог устанка прошло је 170 година. Тај временски размак ипак није толики да се сви трагови тога доба сасвим изгубе и затру. Разлоге треба тражити не само у небризи да се наслеђена обележја сачувају (на пример, онај стуб на месту где је Рајић погинуо), већ и у нечем другом. Опште је позната

* Дрварски брод (прелаз) налазио се у селу Дрварима, у данашњој доњој Атеници. Био је на десној обали Атеничке реке, уз садашњи стари пут Чачак — Краљево.

* Бунковац је некадашњи извор, који се налазио у Љубићу, испод доскорашње железничке станице уског колосека.

чињеница да све веће реке, па и Западна Морава, често мењају своје водотокове. Морава је то чинила кроз векове, па је до тога дошло и крајем XVIII века, о чему постоје и неки писани подаци. Наиме, према извештајима аустријских официра — ухода Митесера и Перетића из 1784. године, „Морава је тада текла на Гвозденац трбушански, а потом скретала на југ и текла данашњом Ломином улицом преко трга Ђуре Салаја кроз Циганмалу а потом савијала на исток“.²⁰⁴ Преко Мораве је те године постојао и дрвени мост на Љубићу. Међутим, овај мост је нестао у Кочиној крајини, а од тога времена преко реке се прелазило само на „бродовима“. Бродови су се налазили тамо где су се обале у равници размицале, па вода бивала плића и лакша за савлађивање. И управо такав случај био је у чачанском атру. Отуда, у време другог устанка, у њему се помињу углавном четири прелаза: Трбушански брод, Траваричин брод, Чачански брод и Дрварски брод.²⁰⁵

Трбушански брод је био изнад Чачка, према западу, на Станковића растокама. Управо из правца Трбушана, на њега је налазио стари пут на коме је, према памћењу, дуго постојала друмска механа. Пут је преко овог брода прелазио према Бељини, Придворици и самом Чачку. У време боја на Љубићу забележен је и један испад турске коњице из Чачка према устаницима управо преко овог брода.²⁰⁶

Траваричин брод такође се помиње у литератури о боју на Чачку 1815. године. На њему се тада налазио некакав мост, преко кога су Турци из Чачка извршили напад на устанике на брду Љубићу 21/22. маја. Остаје отворено где се овај брод налазио. Његову локацију, по свој прилици, ваља тражити у простору између данашње Аутобуске станице, Фабрике хартије и Улице Девет Јутовића у Чачку. Овај се брод изгубио кад је Морава променила ток после велике поплаве 1896. године.

О Дрварском броду већ је говорено. За њега је извесно да се налазио ближе утоку Атеничке реке у Мораву него ушћу Трнавске реке.²⁰⁷

По К. Н. Ненадовићу, испод Добрачиног шанца постојао је тзв. „Магарећи брод“ преко кога су Турци кришом прелазили.²⁰⁸ Мих. Гавриловић помиње и неки „брод испод Чачка“.²⁰⁹ Да ли је то Траваричин брод или неки други, настао пре или касније, када је Морава пробијала ново корито, тешко је одговорити.

Осим бродова, Морава је на својим обалама имала и густе и простране лугове (шуме) врбака и топољака. Таквих лугова је

нарочито било много у време турске владавине, јер ту земљу, иако плодну, нико није хтео да обрађује због готове трајне турске пљачке и отимачине.

Оцењујући да је, у том тренутку, надмоћнији од Срба устаника око Чачка, а видећи их на положајима до саме вароши, Тајја-паша је одлучио да пређе у одлучујућу битку. Уочи самог напада, „још прије зоре, сав турски пешак дигне се из тија, те недалеко ниже Чачка и грузанског шанца пређе Мораву на Траваричином броду и у шиб се завуче и прикрије“, пише Сима Милутиновић. „Тако пређу и хатлије (коњаници), притаје се и прикраду, али још ниже од својих пешака“.²¹⁰ Слично казује и К. Н. Ненадовић.²¹¹ Излажући распоред Срба пред тај напад, Вук Караџић пише да су устаници опазили да Турци спремају удар на њих. Али, претпостављали су да Турци неће прећи Мораву на броду према српским шанчевима, већ да ће отићи низ и уз реку, па кад се код српских шанчева састану-напашће устанике са свих страна. Због тога су оно мало својих коњаника разделили на двоје уз и низ Мораву, а нешто пешака ван шанца, наместили око Мораве по луговима.²¹²

О датуму кад се ово збило, Сима Милутиновић, Вук Караџић и К. Н. Ненадовић не кажу ништа одређеније употребљавајући речи „тај исти дан“, „други дан“, „трећи дан“. Јоаким Вујић, пак, пише „да су му казали у Чачку 1826. године да је тај бој почео 13. јуна 1815. године“.²¹³ По К. С. Протићу, бој се могао одиграти последњих дана маја или почетком јуна.²¹⁴ Први тачнији податак — да је до ове битке дошло 25. маја, односно 6. јуна — знамо од М. Ђ. Милићевића.²¹⁵ Овај податак прихватио је и Михаило Гавриловић,²¹⁶ а затим готово и сви каснији историчари овог устанка (Д. Поповић, Р. Бојовић). Међутим, изузетно од осталих, Р. Кречковић тврди да се главна битка одиграла на Видовдан, 16, односно 28. јуна,²¹⁷ што се не би могло прихватити.

Пишући о току и развоју саме битке, Вук Караџић каже: „Тога дана, када је било око ручнице (ручка), Турци ударе и уз Мораву и низ Мораву и још једни дођу на брод према српским шанчевима. Они коњици српски, што су били отишли низ Мораву, како се покажу Турцима, Турци учине јуриш на њих те их све растерају, а ни они што су отишли уз Мораву нису прошли боље. Потом Турци ударе и на оне пешаке који су стајали око Мораве, те их потисну и натерају да беже ка српским шанчевима“.²¹⁸ Слично пише и Сима Милутиновић, који додаје да су у

сами развитак турске хатлије одлетеле у поље и расприштале српску коњицу, у којој је и сам Милош био, а да су једновремено и пешаци њихови ударили на пружански шанац.²¹⁹ По К. Н. Ненадовићу, док су турски пешаци наваљивали на Добрачин шанац, хатлије су разбиле и секле оне Грузжане који су у неком шибљу недалеко од шанца били.²²⁰ У овој првој ватри погинуо је и јасенички кнез Тодор Шарга, који је њихове коњанике предводио.²²¹

У насталом метежу и „крвежу“ Грузжани су из шанца успешно одбијали прве турске нападе, при чему је и много Турака погинуло.²²² Међутим, распршени српски пешаци из врбака и лугова почели су да беже према горњем Рајићевом шанцу. Како у тај шанац нису могли да уђу на врата, пише Вук Караџић, ускакали су у њега где је ко стизао. Кроз њега су пролазили и бежали даље. Тако су развалили горњи шанац.²²³ За њима су поискакали из шанца и они Срби који су топове чували. Тако је у шанцу, и поред покушаја да људе задржи, остао само његов старешина Танаско Рајић.

Када су Турци нагрнули у разваљени шанац, Рајић је, бранећи топове, више Турака из пиштоља убио или сабљом дотукао, али је најзад и сам био исечен у комаде. Тако су надмоћнији и бројнији Турци, хватајући распршене српске војнике по моравском пољу и у Рајићевом шанцу, „преко двеста глава одсекли“,²²⁴ а оба устаничка топа преотели.

Битка, у грузжанском шанцу трајала је све до предвече. Ту битку, са неколико хатлија на самој обали Мораве, пратио је и Ђаја-паша. „Видећи да су турски јуриши на овај шанац остали безуспешни“, пише Сима Милутиновић, „паша се примакне ближе води и стане Грузжанима довикивати: рајо, предајте се и смирите и не гините“. Међутим, врева и бука у шанцу, као и јаук рањених, био је велики, тако да га је мало ко чуо. Васа Томић из Кнића са два друга био је у том тренутку ван шанца, прикривен у врбаку до саме воде. Чувши тај глас, претпостављајући да виче неки турски старешина а можда и сам Ђаја-паша, одврате да хоће да се предају, али само њему лично. На то Ђаја-паша загази са коњем у Мораву према њима и дође до половине воде. „Можда би је и сву прегазео“, каже даље Сима Милутиновић, „да не пукоше две пушке из врбака на другој обали“...²²⁵ „Једна је била Васа Томића, који пашу погоди у котлац (грло), а друга његовог друга Васа Шарге која му пребије ногу“.²²⁶ „Паша, погођен, стрмоглави се с коња у воду и матица реке понесе га ка једном

виру, где га остави. За то време, његов коњ искочи из воде и по, бегне ка Чачку²²⁷. Према легенди, која је запамћена у Грузи, рањени паша је покушавао да доплива до обале, али га је неки Тоша из Грабовца са кундаком дотукао.²²⁸

Због борбе која је вођена цео дан, стање у грузанском шанцу било је све теже. Рањеника је било много, а преживели људи имали су за даљу борбу „једва још који фишек барута“. Чувши предвече од Васе Томића да су убили Ђаја-пашу, преостали Грузјани поплаше се да Турци поново не ударе на њих, па—не чекајући да се Турци потпуно удаље — „нагну искакати из шанца и бежати према љубићском брду“. Турци су то опазили и појурили за њима, па су оне које су сустигли посекли. Затим су ускочили у напуштени шанец и све затечене рањенике поубијали.²²⁹

Са наступањем ноћи, овај покољ је престао. Турци су се вратили преко Мораве терајући и српске топове. Кад су се преживели Срби искупили на Љубићу, где је већ био стигао и кнез Милош Обреновић, „није их било више од 180“.²³⁰ Остали су се разбежали куд који. Рачуна се да је тог дана око 400 Срба изгубило живот.²³¹ Турски губици такође су били знатни. И њих је, како пише Вук Караџић, „доста изгинуло“.²³² Посебно тешка несрећа за њих била је погибија Ђаја-паше, главног заповедника везирове војске на Чачку.

Сутрадан, већ рано изјутра, „Турци из Чачка прешли су на обалу моравску, па неколицина од њих почну звати: хеј Срби, је ли наш паша код вас. Дајте га нама, жива или мртва, а чините што вам је драго. Онда Срби Турцима одговоре нека пашу траже у Морави. Чувши то Турци зађу низ воду те га одиста нађу, извуку и у Чачку украј цамије закопају“.²³³

На Љубићу, у старом шанцу, Срба је било веома мало, тако да су се плашили да и овде Турци не дођу и поново их растерају. Стога је Милош одмах послао у оближња села своје момке да јаве за вест да је Ђаја-паша погинуо и да позову све избегле војнике да се врате на Љубић. Тако се за неколико дана, пише Вук Караџић, скупиле опет око 1.000 људи на Љубићу.²³⁴

Премда су Србе разбили и оба им топа узели, међу Турцима у Чачку, после погибије Ђаја-паше, дошло је до деморализације и опште неизвесности. Иако су између себе изабрали за главне старешине Исмаил-бега Срезлију и Мохамед-бега Сулејманпаша, ипак су били у недоумици шта да предузму и где да иду. Осим тога, видећи да се Срби, и поред пораза, поново окупљају

на Љубићу, поплашили су се да не буду опкољени. Да беже према Београду, није било могуће. Као једини излаз нашли су да им је још могуће пробити се ка Новом Пазару и Сјеници преко Драгачева, где се у то време, негде и Адем-паша пазарси са својом војском налазио.²³⁵

ТУРЦИ БЕЖЕ ИЗ ЧАЧКА

Уочи дана када ће Турци из Чачка кренути „утече некака робиња из турског логора и дође Милошу на Љубић, те му рече да се Турци некуд спремају: или ће да беже или ће опет да ударе на Србе“.²³⁶ Та робиња, колико се зна, била је Танкосава, снаха Максима Јанковића — Црковића, бившег при Карађорђу капетана из Зеока.²³⁷ Међутим, из Чачка је побегла и попадија попа Петра из Берисаве, коју су Турци заробили у калањевачким сватовима. Она је, такође, донела вест да се Турци спремају на бекство.²³⁸ Кад је већ почео турски покрет, негде у зору, искрао се из Чачка и Петар Нешковић, варошки кнез, и јавио Србима да су Турци већ кренули.²³⁹

Чим се разданило, ово су приметили и љубићки стражари, „који повикаше: Утекоше Турци“.²⁴⁰ Међутим, датум овог догађаја, по свом обичају, Вук Карацић не наводи. По Сими Милутиновићу, то је било, по свој прилици, уочи самога Видовдана.²⁴¹ Слично мисли и К. Н. Ненадовић, који додаје и датум: 15. јуни 1815. године (по новом календару).²⁴² У новијој историографији прихваћено је тврђење др Михаила Гавриловића „да су Турци из Чачка кренули 29. маја, односно 10. јуна.“²⁴³

Из Чачка су Турци водили жене и децу, пртљаг, плен, робље, рањенике, калаузе (путовође) и таоце, међу којима су били и кнезови Аксентије Миладиновић и Ђоко Протић. Правац повлачења био је усмерен према југу, тј. ка Јелици планини и Старом Влаху. За кретање из Чачка на југ, у то време, постојала су углавном два пута, којима су могли ићи товарни коњи. Један од њих називан је ивањичким, јер је ишао на Плочу (на Јелици), Горачиће и пре данашње раскрснице у Бекићима код Гуче одлазио преко Котраже и Лисе у Ивањицу. Други, придворички (село код Чачка), преко Јелице, Ртара, Тијања и Краварице избијао је на реку Моравицу, код Хацијиног брода.

У расположивој литератури, на турској путањи преко Јелице најпре се помиње Плоча, а затим као следећа места, докле

су стигли, наводе се и Ртари. Ово је навело Радивоја Бојовића да закључи да су Турци, повлачећи се из Чачка, формирали све колоне: једну бочну, која је ишла мање чуваним ивањичким правцем, и другу, главну, усмерену преко Придворице и даље.

Бочну, споредну колону сачињавало је људство у јачини формације којом није ослабљена ударна снага на главном правцу повлачења. У свом наступању она се већ на Плочи сусрела са четом устаника, коју је предводио Максим Јанковић — Црнковић из Зеока. Бројно јачи, Турци су приморали ову чету на узмак.²⁴³ Имајући у виду Милошево сећање да су Турке на Јелици прво напали устаници који су се налазили у Драгачеву,²⁴⁴ постоји могућност за веровање да су овај отпор на Плочи, осим зеочке чете, пружили и остали Драгачевци, прикупљени претходних дана у потери за Кара Мустафом.

Иначе, ближих података о даљем кретању ове турске колоне после Плоче углавном нема. Највише верујемо да је самостално наставила одступање и да је „она управо потучена у Ртима, а не нека друга.“²⁴⁵

Главна колона Турака са артиљеријом кретала се придворичким путем. Њен састав чинило је људство способно за борбу, затим избеглице и робље.²⁴⁶ Речено је већ да су Турци напустили Чачак у раним јутарњим часовима. Међутим, Милошева војска са Љубића кренула је за њима тек 3—4 часа касније. Кад је главна турска војска прешла Јелицу и дошла у село Ртаре (12 км од Чачка), у заседи их је дочекала чета Аврама Лукића. Турци су се побили са њима и почели их чак и из топова да туку. У међувремену, у Ртаре је приспео и Милош Обреновић са војводом Дринчићем, кнезом Добрачом и другим старешинама. Они су одмах почели Турке да опкољавају и нападају. Напавши се у опасности да буду уништени, Турци су се поплашили, оставили топове, робље, стоку и сав остали пртљак и почели да беже куд је који могао и знао.²⁴⁷ Срби су тада појурили за њима, секли их и робили. У насталом метежу, поред многих војника, погинуо је и Скопљаков син, Мохамед-бег. Њега је по свој прилици, погубио бивши војвода Рако Левајац из Доње Горевнице.²⁴⁸ Неке турске старешине, међутим, с онајбољом војском, побегле су из Ртара према Тијању и Доњој Краварици. Групу Турака са Хусеин-пашом Врањанцем и ајаном (нижим старешином), која се пробила до Тијања, чекао је и разбио Јанко Михаиловић Молер са својим Негришпорцима. Том приликом Молер је, према предању, по-

секао већ рањеног врањанског пашу, а један од његових момака убио је из пушке и његовог ајана. Мања групација Турака ипак се провукла у правцу Краварице и успела да умакне испред српске потере. Ови Турци водили су са собом и кнезове Аксентија Миладиновића и Ђоку Протића. Кад су били у близини реке Белице, Миладиновић је некако побегао и отишао у село Лисице, код свог шурака Илије Јоковића. Кнеза Ђоку Протића, пак, Турци су довели чак до Сјенице и ту га, на реци Вапи, посекли.²⁴⁹

Цео овај дан Драгачевци и остала Милошева војска терали су разбијене Турке све до реке Моравице. Ту су даље пољење препустили хајдуцима старовлашког кнеза Максима Рашковића, Јована Мићића са Златибора, Станка Сремца и других. Коначан биланс ове битке био је за турску војску поражавајући. Од око 7.000 њихових војника, до Сјенице је стигло само 300.²⁵⁰ Око 1.000 је изгинуло,²⁵¹ а остали су били рањени, нестали или заробљени. Настрадао је и доста турских старешина и првака. Осим Мохамед-бега и Хусеин-паше Врањанца, у овом поразу животе су изгубили и многи други Турци. Тако су, по народном епу, који је спевао један од учесника овог догађаја, међу погинулима у тијањским луговима били и Мемед-бего од Сереза (Мехмед-бег Серезлија) и неки Омер капетан, а у бјеличком пољу — хоџа Скопљанин и Асан барјактар из Мостара.²⁵² По истој песми, као њихови победници наводе се Јован Мићић, Рако Левајац, Менто калуђер (Мелентије Павловић) и Симо Паштрмац. У Драгачеву је страдао и Чачанин ага од Лознице, чији се конак налазио на месту где је данас посластичарница „Париз“.²⁵³ У овој гужви, по свему судећи, није преживео ни чачански бег Асан Гоља, за кога ова песма каже „да је од Ђаја паше тражио да похара читаву нахију, јер су му Срби воду узаптели“.²⁵⁴

Поражена турска војска изгубила је и велику количину оружја и ратне опреме. Устаници су заробили преко 30 шатора, толико барјака, много коња и пушака, муниције, оба топа и разног другог пртљага и плена.²⁵⁵

Овом приликом у српске руке пало је више живих и рањених Турака, као и много њихових жена и деце. Милош Обреновић се из Краварице, како пише Вук Караџић, вратио у Ртаре на конак. Увече је послао по војсци телале са наредбом да се турски рањеници, заробљеници, жене и деца доведу пред његов шатор. Већ сутрадан, 11. јуна све турско робље било је искомљено на једно место и око њега постављене страже. Према народном пе-

вању, 12. јуна Милош се налазио у селу Коићима (Зеокама), где су пред њега доведени „тридесет живих“ и „деведест рањених“ Турака, као и све жене са децом.²⁵⁶ Он је најпре наредио да се заробљени Турци посеку, а рањеници да се превију и за њих пограде носила. Затим је рањене, жене и децу потрпао у кола или посадио на коње и све их испратио за Ужице.²⁵⁷

Кад је Милош из Зеока изишао на Јелицу, пред њега је дошао са „својих 37 друга“ Симо Радовић из Каоне и предао му пет товара барута, што је са братом Милићем, 1813. године, био сакрио по буквама.²⁵⁸ Примајући овај леп дар, Милош је именовоа Симу за капетана над девет села у Горњем Драгачеву (Губеревци, Живица, Вича, Милатовићи, Брезовице, Каона, Дубац, Луке и Осоница).²⁵⁹ Ова диплома датирана је „у Драгачеву, 1. јунија 1815. године“. (Датум је, наравно, по старом календару).

Из овога се може закључити да је Милош Обреновић са војском и оба тона приспео у Чачак тек тога дана. Према оцени Милана Ђ. Милићевића,²⁶⁰ Чачак је за турску управу у Србији био важна стратегијска тачка, одакле се владало западно-моравском долином и путевима који су ишли ка југу пашалука и ван њега. Осим тога, војска у овој вароши држала је у стези и рудничку нахију, која је допирала до Мораве, и Драгачево иза планине Јелице, куда су Турци имали везу са Сјеницом и Новим Пазаром. Међутим, после шестонедељне борбе са променљивом срећом, Таја-пашини Турци били су на крају разбијени, као ретко где до тада.²⁶¹ После ове победе, Чачак је био средиште простране територије без Турака, из које су убрзо потекли нови походи на неослобођене вароши и нахије. Већ на сам глас о турском поразу на Чачку, крагујевачки Турци, који су се дотле добро држали, побегли су из овога града. Ка Ужицу је одмах отишао и Јован Обреновић са око 1.000 војника да би га опсео и спречио домаће Турке да излазе и пљачкају околна села. Остала војска под Аврамом Лукићем пожурила је у помоћ карановачким и студеничким устаницима. Сам Милош Обреновић је, са нешто пратње, већ 2/14. јуна из Чачка отишао у Брусницу.

УЖИЦЕ, КАРАНОВАЦ, ПОЖАРЕВАЦ

На почетку другог српског устанка у Ужицу је „живело око 1.000 турских породица“, које су „давале неколико хиљада бораца“. Осим чувања самог Ужица, они су издвојили „до 1.000 својих

људи и послали у Пожегу, где су држали под својим надзором и тај крај“.²⁶² Поред тога, да би избегли дизање устанички расположених Срба око Ужица, варошки Турци предузимали су и друге мере. Тако су још средином 1815. године ухватили и заточили у ужичкој тврђави као таоце српске кнезове Алексу Поповића и Василија Јовановића — Радојичића из Субјела, Михаила Радовића из Равни, бившег војводу златиборског, и Радована Маслаћа из Палпратишта. Али, како се устанак почео ширити и око Ужица, Турци су наумили да ове кнезове исеку. Сазнавши од неког Турчина шта их чека, они су се једне ноћи, помоћу својих појасева, спустили низ зидине тврђаве према реци Ђетињи. Том приликом Алекса Поповић и Василије Јовановић-Радојичић „изломе се тако да нису могли побећи оданде“. Сутрадан, Турци су их пронашли и обојицу посекли. Међутим, згруваног Михаила Радовића Маслаћ је изнео на леђима и спасао од Турака.²⁶³

И поред свега тога, народ Златибора и Ужичке Црне Горе одметао се у хајдуке и у погодним приликама из планина и шума силазио и до самог Ужица. Тако је, једно време, Јован Демир са Татинца пазио на ужичке Турке. Јован Мићић, прота Илија Поповић из Субјела и кнез Никола из соколског краја отишли су на Дружетиће, где су, заједно са Милићем Дринчићем, како је већ речено, дочекали и разбили ваљевске Турке који су ишли Чачку у помоћ. После Дружетића Мићић, Демир, Павле, Штуле и други устаници из ужичке нахије тукли су се у Милошевој војсци са Турцима на Чачку и по Драгачеву, све до турског пораза.²⁶⁴

Са Чачка су Милошев брат, Јован, Милић Дринчић, Јован Мићић и друге старешине са око 1.000 војника кренули ка Ужицу. То је било 13/14. јуна 1815. Једно одељење устаника из њихове групе одређено је да иде и у соколску нахију да би појачало тамошњи српски шанац. У претходници ове војске био је Мићић са својим бећарима. Чим је стигао до Ужица, он је сатерао Турке из крајњих кућа у тврђаву изнад Ђетиње, а потом начинио и мање земљано утврђење, из кога је пазио на кретање Ужичана. После Мићића, до Ужица је дошао и Јован Обреновић са главнином војске, коју је разместио на Крушчици изнад вароши. Сам логор устаника у опсади Ужица налазио се у Лужници. Одатле се Јован Обреновић јавио Сими Ненадовићу и обавестио га да „ужички Турци добијају појачање из Вишеграда“.²⁶⁵ Већ 24. јуна Јован Обреновић је из Лужнице кренуо на Шарган пред турску војску из Вишеграда, која се приближавала Ужицу.²⁶⁶

Према неким изворима, из Босне је долазило око 11.000 јаничара, које су предводили неки Ђул-бег са сином Зенил-бегом. Ови Турци носили су опкољеним Ужичанима храну и џебану.²⁶⁷ На Љубањама више Ужица била су два српска шанца, чије су посаде контролисале путеве према Старом Влаху и Босни. Осим ових посада, око Ужица се налазило још око 3.000 прикупљених устаника, приспелих са стране и домаћих. Када су Турци стигли и налетели на лубањске шанчеве, Срби су пружили и жесток отпор. Борба је била необично оштра, али кратка. Ђул-бегови Турци разбијени су у првом налету. Сам Ђул-бег и његов син Зенил-бег погинули су, а устаници су, гонећи потучене Турке ка ужичкој тврђави, посекали око 130 турских глава.²⁶⁸ Међу Србима у овом боју посебно су се истакли Јован Мићић и његови бећари. Осим њега, у литератури се помиње и Гаврило Курћуба из Криве Реке, за кога тврде да је посекао и самог Ђул-бега.²⁶⁹

Основне податке, које знамо, о боју на Љубањама дао је М. Ђ. Милићевић. Остали историчари и сведоци другог устанка као Вук Караџић, К. Н. Ненадовић и други, овај бој не помињу. Милићевићево писање о Љубањама није потврђено ни у другим изворима. Пре свега, сама бројка о 11.000 Ђул-бегових војника није много вероватна. У том тренутку могуће је да ни Срба није било 3.000, како се наводи. Милићевић није дао ни време ове битке. О томе много не говоре ни други извори. Остаје нам само да се ослоњемо на камен крајпуташ у Марковици, на коме пише да је Драгачевац „Милосав Јаћимовић из Пухова погинуо на Ужицу месеца августа 1815. године“.²⁷⁰ Овај датум приближно потврђују и други извори, што је навело др С. Игњића да закључи да је то била „задња битка у ужичком крају“.²⁷¹

И о учесницима битке за Ужице подаци су често непоуздани и нетачни. Тако Милићевић каже да је на Љубањама Турке дочекао и разбио војвода Лазар Мутап из Прислонице. Ово тврђење прихватио је Феликс Каниц, али и неки други аутори. Међутим, према истраживањима Миодрага Јаћимовића, Мутап није могао учествовати у овој бици, с обзиром да је још 7/8. маја 1815. умро од рана задобијених на Чачку.²⁷² Осим Златибораца и Ужичана, у овом окршају учествовали су и устаници из рудничке нахије, али без Јована Обреновића и Милића Дринчића, који су, по позиву кнеза Милоша, пред бој с Турцима на Дубљу 26. јула кренули ка Поцерини и Мачви. Из Пожеге и њене околине на Љубањама су били и војници из Дражиновића, Папратишта, Туч-

кова и других села. По неким крајпуташима, у овом окршају били су и Драгачевци. Тако се на губеревачком гробљу може прочитати да ту почива Гаврило Д. Ракићевић из Губереваца, борац првог и другог устанка. . . „одликован у боју на Ужицу“.²⁷³

После погибије Бул-бега, који им је пошао у помоћ, ужицки Турци су изјавили готовост да закључе примирје са Србима под сличним условима као и 1805. године, што су они, нешто касније, и прихватили. Тако је у Ужицу, као и у Пожеги, и после окончања другог устанка остала мешовита српско-турска управа.

У јуну 1815. једно одељење устаничке војске под командом Аврама Лукића отишло је из ослобођеног Чачка у помоћ Радосаву Јелечанину из Матаруга, који је са својим људима пазио на Турке у Карановцу (Краљеву). У Карановцу се налазио Латиф-ага, муселим чачански, са посадом од 600 људи. Остатак његове војске остао је у Чачку, очекујући помоћ из Београда. Карановац је у то време имао и земљано утврђење, које су чували Латиф и домаћи Турци. Осим тога, кад је Ђаја-паша кренуо за Чачак, Латиф је позвао у помоћ и Адем-пашу новопазарског. Још у почетку борби на Љубићу и Чачку, Милош је позвао бивше војводе Радосава Јелечанина и попа Филипа студеничког да сакупе колико могу народа тога краја, па да се ставе насупрот Турцима Карановчанима и онима који би овима пошли у помоћ.²⁷⁴ Јелечанин и поп Филип су на путевима понаместали страже и заседе, које су мотриле на кретање Турака, с тим што су претходно српске жене и децу склонили у збегове. Сам Јелечанин логоровоао је са својом четом на планини Столови.

Отприлике у време када је Ђаја-паша стигао у Чачак, кренуло је и „1500 новопазарских Турака ка Карановцу. Њихове вође биле су Адем пашин ђехаја (помоћник) Махмуд ага Љаја и бимбаша Јусуф ага Баљеја“. „Кад су Турци из Новог Пазара идући низ Ибар стигли до Столова, Јелечанин је био на стражи и у заседи. Ту се одмах започе јак бој између Срба и Новопазараца, у коме су се устаници упорно одупирали Турцима“. Међутим, у току ове борбе, на Србе је ударио с леђа и Латиф-ага са својим сејменима. Устаници су се и даље борили, али-нападнути са две стране-морали су се, пред надмоћнијом силом, повући у бивше утврђење Маглич, на Ибру.²⁷⁵ Турци су продрли у Карановац и ту се задржали, не предузимајући ништа против Јелечанинових Срба. Трећи дан по боју умро је и муселим Латиф од ране коју је задобио још 1813. године. Срби, пак, иако разбијени и сатерани у

Маглич, опет су се прикупили и поново опсели Карановац не дајући Турцима да излазе из вароши.

У то време Србима око Карановца стигао је у помоћ и Аврам Лукић са војском пожешке нахије. По његовом доласку „Турци су били затворени у Карановцу и нису више смели да се излажу борби на отвореном пољу“. Устаници су их све више притељивали, али да освоје саму варош и утврђење у њој-нису били у стању. Положај опкољених Турака постајао је све тежи, па су на крају решили да се предају, с тим што би им се допустило да, без сметње, оду са својим оружјем. Међутим, рачунајући на добре односе Адем-паше и Милоша Обреновића од раније, „нису се хтели предати ником другом до Милошу.“²⁷⁶

Испративши помоћ устаницима око Ужица и Карановца, Милош је из Бруснице отишао својој кући у Црнућу, где је сачекао да му се прикупи војска са којом је хтео да крене према Крагујевцу и Пожаревцу. У писму из Црнуће од 18. јуна он је јавио кнезу Аксентију Миладиновићу да ће поћи за Крагујевац, који је, потом, већ 13/25. јуна био у српским рукама. Тога дана Милош је јавио из Ботуње на Морави да је готов да иде према Пожаревцу. Његова војска која је ишла ка Пожаревцу била је из рудничке, ваљевске, београдске и крагујевачке нахије и бројала је око 12.000 људи.²⁷⁸ Осим Милоша, ту су били од старешина Молер, Цукић, Јован Добрача и Симо Папштрамац. По преласку Велике Мораве, њима су се придружили Стеван Добрњац и Марко Абдула.²⁷⁹

Устаничка војска стигла је 30. јуна 1815. до Пожаревца, у коме се налазило око 2.000 Турака, утврђених у шанчевима. Настала је жестока борба, која је трајала три дана. Турци су непрестано јуришали на Србе, али су били сузбијани и враћени у шанчеве. Губитака је било на обе стране. Међу Србима погинуо је и Јово Вукомановић из Срезојеваца, брат кнегиње Љубице. Турци у Пожаревцу најзад су увидели да је узалудно да се и даље бране, па су започели преговоре са Милошем. Већ 19. јула допуштено им је да са оружјем оду у Ћуприју.

После Пожаревца, Милош Обреновић се упутио Карановцу. Чим је тамо стигао, домаћи и затечени Турци са стране предали су му варош и утврђење и повукли се за Пазар. Ово је „било око 13/25. јула 1815. године“.²⁸⁰

РУДНИЧАНИ НА ДУБЉУ

До средине 1815. године у Босни је, по налогу Порте, прикупљено доста турске војске, коју је предводио Хуршид-паша, освајач Србије 1813. године. Његова главна сила била је стационарирана у Бијељини, на западној страни Дрине, са циљем да поново упадне у Србију и да сломи и овај устанак. Због тога је Хуршидов паша Мараш Али Ибраим са 1.000 Бошњака и 300 Никшићана прешао Дрину и у Мачви стигао до села Дубља, где је натерао Мачване да му кулуком саграде већи опкоп. Одатле је спречавао Мачву и Подгорину да се дигну на устанак.²⁸¹

Још у току примопредаје Карановца, Милош Обреновић је сазнао да се део босанске војске ушанчио на Дубљу. Стога је најпре позвао Јована Обреновића и Милића Дринчића, који су до тада опсађивали Ужице, да крену према Мачви, а затим је и сам са нешто рудничке и крагујевачке војске из Карановца пошао ка Дубљу. Са њима су ишли Мелентије Павловић, игуман из Браћевнице, Сима Паштрнац из Грузе и неки други. Идући преко ваљевске нахије, Милошу су се придружили брат му Јован и Дринчић са Рудничанима и војвода Сима А. Ненадовић из Бранковине са устаницима из Поцерине. У Липолисту Милоша Обреновића су дочекали бивши војвода Петар Молер и буљубаша Илија Срдан са својим четима.²⁸² У близини Дубља налазили су се већ Никола Катић из Рогаче београдске са 20 другова, Сима Катић Прекодринац са голаћима и бећарима и прота Смиљанић са нешто пешака.²⁸³

Петар Молер и Јован Обреновић са својом коњицом и пешацима пришли су 25 јула турском шанцу и негде око три сата после подне ударили свом силом на Марашеве Турке. „Чим су Срби почели ускакати у шанца“, пише Вук Караџић, „Турци се смету па отворе врата на шанцу и стану бежати“. Срби их онда „на вратима и мало даље иза шанца тако побију да од хиљаде Турака није више од 18 утекло преко Дрине“. Самог Мараш-пашу и још двадесетак Турака Срби су ухватили и довели Милошу, који им је поштедео животе и испратио их преко Дрине.²⁸⁴ По К. Н. Ненадовићу, „у овој битки мало који Турчин избегне; сви изгину између којих и паша Хасо Дрвеница са свима Никшићанима. Срби задобију доста плена и заробе 83 Турчина“.²⁸⁵

Губици српских устаника у мртвим и рањеним били су знатно мањи. Према Вуку Караџићу, Срби су изгубили око 50 својих људи, међу којима и две знатне поглавице: Милића Дринчића и

Симу Ненадовића.²⁸⁶ Међутим, Сима Милутиновић и неки други старији писци тврде да је на Дубљу погинуло свега дванаестину Срба. Осим Дринчића и Симе Ненадовића, брата проте Матје, на бојишту је остао и Симин пратилац — капетан Милисав Зујаловић из ваљевског Тулара.²⁸⁷ Међу рањеницима у овој бици помињу се и Хаџи Милутин Савић Гарашанин и Цинцар Марко Костић.²⁸⁸ Сима Милутиновић, такође, истиче сумњу да је Дринчић од српске пушке погинуо. И у породици Ненадовића, пише он, држало се да су њих двојица, по тајној заповести кнеза Милоша, побијени.²⁸⁹ Слично мисли и К. Н. Ненадовић наводећи да му је то приповедао Јаков Јакшић.²⁹⁰

Где је у свему овом истина, тешко је утврдити. Сигурно је само да су у најбурнијим данима другог устанка погинула три српска првака и јунака из овог краја: Лазар Мутап, Арсеније Ломо и Милић Дринчић. Њихова смрт била је тежак губитак за целу тадашњу Србију.

ПРЕГОВОРИ И ПРИМИРЈЕ С ТУРЦИМА

Победама на Палезу, Ваљеву, и Чачку, затим на крагујевачком Црном Врху, Баточини, код Гроцке и Пожаревца и, најзад, на Дубљу, Срби су до краја јула 1815. године од Сулејманпашиних јединица ослободили већи део Србије. Међутим, Милош и остале старешине другог устанка знале су да, ипак, војни део борбе Срба за слободу не може бити успешно завршен без политичких преговора са Турцима и њиховог признања српских захтева.²⁹¹ У том циљу Срби су стално истицали да њихов бунт није усмерен против султанове власти, већ само против Сулејманпашиног насиља, његове економске експлоатације и националног угњетавања. Да би ово царским Турцима доказали, устанички вођи, где год је било могуће, хумано су поступали са турским цивилним и ратним заробљеницима. Последњи такав пример био је и Милошева предаја ухваћеног Мараш Ибрахим-паше босанском вежиру. Осим тога, српске старешине, посебно Милош Обреновић, одржавале су добре односе са оним Турцима за које су знали да су помирљиви према устаницима. Један од таквих био је Али-ага Серчесма, Хуршидов делибаша из 1813. и 1815. године.

После коначног Наполеоновог пораза 1815. године, и сама Порта имала је потребу да смирује нову српску буну и да тако избегне евентуалну интервенцију Русије са позивом на VIII тачку

Букурешког уговора из 1812. Стога је султан, још почетком лета 1815. године, дао упутства румелијском валији и сераскеру царске војске Марашли Али-паши, као и босанском везиру Хуршид-паши, да пре војне акције ступе у преговоре са Србима, уз обећање да ће им се положај побољшати, а зулуми спречити и кажњавати.²⁹²

Поступајући по том налогу, турска царска војска из Румелије дошла је у Ђуприју и Ниш, а босански Турци, већ раније, били су пристигли на Дрину. У то време према Турцима на Морави, којима је заповедао Марашли Али-паша, налазили су се српски устаници са старешинама Вујицом Вулићевићем, Милојем Тодоровићем, Аксентијем Миладиновићем и другим. После Дубља њима се придружио и Милошев брат Јован. Нешто касније на Мораву је из Новог Сада дошао и прота Матија Ненадовић. Према Дрини налазили су се Петар Молер и друге старешине, са подринским и мачванским четама.

У таквој ситуацији обе турске војске, румелијска и босанска, мировале су према Србији нудећи устаницима преговоре. Међу српским вођама у том тренутку постојале су неке недоумице, које је требало расчистити. Пре свега, то је било питање: да ли наставити и пружати оружани отпор, или, ипак, због премоћи Турске, тражити решења са царским Турцима? Затим, ако већ мора и треба ићи у преговоре, онда са ким то чинити: са Хуршидом или Марашлијом?

Међутим, знало се да Турци неће дуго чекати. Стога је Милош, рачунајући на раније познанство са Али-агом Серчесмом, коме се и предао 1813. године, одлучио да прво иде преко њега у логор Хуршид-паше у близини Лознице. Са собом је повео Аврама Лукића из нахије пожешке, Петра (или Мијаила) Оташевића из крагујевачке и Николу Оташевића из ваљевске.²⁹³ Осим ове тројице кнезова, у Милошевој депутацији помињу се и Матија Тополац, такође кнез, затим писари и тумачи Димитрије Ђорђевић и Ђорђе Раздоглија, чибукција Вуле Глигоријевић, кафеџија Јова Пазарац, два момка Богић и Илија и мачвански кметови Јанко Црнобарац и Живан Врачарић.²⁹⁴

Милоша и његову пратњу на Дрини је дочекао Али-ага Серчесма и отпратио их у штаб босанског везира. То је било 21. августа 1815. Разговори између Срба и везира трајали су четири дана. Већ у почетку Хуршид је тражио да му „народ преда оружје, да га он пошаље цару (султану), да цар види и увери се да су Срби

права раја постали“.²⁹⁵ Милош је прихватио везирове услове, али му је говорио да је неопходно да он лично иде у Србију и убеди народ „да прими тај захтев“. Хуршид, међутим, није хтео да Милоша пусти из руку, па је одобравао да иду Димитрије (писар) са Аврамом и осталим кнезовима, да то Србима кажу, а он (Милош) да и даље остане код њега.²⁹⁶ Тек после дужег убеђивања, везир је прихватио да Милош и Димитрије иду у Србију, а да Лукић, Петар Оташевић и Никола Оташевић остану као таоци док се Милош не врати. Хуршид је пристао да примирје траје 20 дана, у ком року је и оружје требало донети.

Тако је Милош са Димитријем, 25. августа, приспео у Мачву. Одатле је, преко Црнуће и Јошанице, кренуо према Морави, где су већ Вујица Вулићевић, Аксентије Миладиновић, Јован Обреновић и други преговарали са Марашли Али-пашом. Супротно од Хуршида, Марашлија није тражио оружје од народа, него је само захтевао да устаници обуставе ратовање и да султану изјаве покорност. Када је на Мораву стигао и Милош, везир и њега позове на разговоре у Ђуприју. У пратњи везировог ћурчибаше и Милен-тија Павловића са неколико тамошњих кметова, Милош се упутио у ратни стан Марашлије.²⁹⁷ После дужег разговарања и уговарања, пише Вук Карацић, обојица пристану:

1) Да Срби пропусте њају (помоћника) Марашлије са седам — осам хиљада Турака на Врачар (у Београду) и да им дају храну за људе и коње и дрва.

2) Српски посланици да иду у Цариград, а Маршали Али-паша са осталом војском да буде у Ђуприји док се ови посланици врате и донесу ферман да цар Србима опрашта.

3) Српска војска, међутим, да буде где се налази, и

4) Марашлија да пише Бошњацима на Дрини да не иду више на Србе.²⁹⁸

Марашлија је, такође, „српским посланицима дао и препоруку да султану поднесу жалбу на Сулејман пашу Скопљака, а и да га умоле да за новог београдског пашу постави Марашлију“.²⁹⁹

У нашој историографији нема тачног датума кад је постигнут овај усмени договор Милоша и Марашлије. Према М. Ђ. Милићевићу 23. августа Милош је још био у Црнући,³⁰⁰ а 27. августа у Јошаници, на домаку Марашлије.³⁰¹ Из ових података, др Мих. Гавриловић је закључио да „Милош није излазио пред Марашлију до 28. августа закључно“ и да су „њихови састанци били 29, 30. и 31. августа и то после подне“.³⁰² Петровићи тврде да и сам Милош

изричито наводи да је 1. септембра разговарао са Марашлијом,³⁰³ из чега произилази да је тог или претходног дана постигнут и сам споразум.

У септембру вратили су се и српски депутати из Цариграда, а нешто касније стигао је и царски ферман о опроштају. Стога Срби су пропустили хају Марашлијиног са војском на Врачар, а Марашлија, пак, упутио је своју бурунџију Хуршиду на Дрини — да не удара више на Србе.³⁰⁴

На глас о помирењу, који је у Босну донео Марашлијин татарин, Хуршид је распустио кућама своју војску, па и оне Србе који су по Милошевом одласку остали као таоци. Међутим, међу живима, у том тренутку, није било Аврама Лукића и Оташевића. Према писању Симе Милутиновића, „у босанској ордији (војсци) доста куге се појавило, те је много умирало, пак и кнез Аврам и Оташевић од ње скончају... Неки од Срба онда су говорили да је обадва кнеза Хуршид... удавити дао... а то је учинио што га је Милош преварио, те му опет није дошао... Све је ово најсходније истини“, закључује сарајлија.³⁰⁵ Међутим, К. Н. Ненадовић износи другачију верзију о смрти Лукића и Оташевића. „Почем се Милош Хуршида паши вратио није, то Турци ископају рупе па у исте дупке ставе Аврама и Оташевића, и около земљу насипу и маљевима набију, тако да су обадва у највећим мукама умрли, а Симеуновић се некако искраде и побегне“.³⁰⁶

Тако су Аврам Лукић, рођен у Рајцу на Јелици, настањен у Заблаћу, нахијски кнез у време дахија и совјетник српски за пожељско-рудничку нахију у време првог устанка, као и Михаило Оташевић из Забојнице крагујевачке, платили главом своје јемство за Милоша.

Око 12. октобра, праћен протом Матијом Ненадовићем, Вујицом Вулићевићем и другим угледнијим Србима, Марашлија је са нешто своје војске кренуо из Ђуприје за Београд. Већ 22. октобра стигао је на Врачар, где је затекао свога ћехају са делом турске војске, коју су Срби пропустили још у септембру. Са Врачара, трећег дана, паша је свечано ушао и у варош београдску. „Пошто је Сулејман паша изашао из града и отишао у Ниш, Марашлија је заузео његово место. Потом је распустио и ону војску, која је са њим дошла у Београд. Срби су и од ње, као и од Сулејман паше откупили сво робље“.³⁰⁷

Након десетак дана, око 6. новембра, у Београд је дошао и Милош Обреновић. Истог дана увече, у пратњи дванаестак кне-

зова, примљен је и код Марашлије. Том приликом, они су допунили свој претходни договор:

1) да се Турци не мешају у купљење дација (пореза) него кнезови српски сами да то купе,

2) код сваког муселима да буде по један српски кнез и без овога кнеза да муселим не суди Србима ништа,

3) у Београду да буде 12 кнезова (од сваке нахије по један), па кога нађу да је за смрт да га предају паши да се погуби и дацију од кнезова да дају паши.³⁰⁸

Писање Вука Караџића о садржини овог српско-турског споразума, о коме ништа није записано, потврђују и други мемоаристи и историчари другог устанка, с тим што додају и следеће:

— Марашлија је пристао да и „спахије узимају своје приходе од народа строго по својим бератима“, а не као што је под Сулејман-пашом било кад су спахије узимале и по нарочитим погодбама наметале народу,³⁰⁹

— прихваћено је и „да се не могу поново успостављати читлуци, да се у пашалуку не допусти насељавање Арнаута и Бошњака на које се народ највише жалио а такође и да се српске избеглице из Аустрије могу вратити својим кућама“,³¹⁰

— Срби су могли да „задрже и ситно оружје под условом да се њиме бране од хајдука, од злих Турака пролазника и од звери приликом обављања пољских радова или при чувању стоке по шумама и луговима“,³¹¹

— најзад, Марашли Али-паша је овластио Милоша и остале кнезове „да у унутрашњости земље објаве крај устанка и да организују српске власти за одржавање реда и мира у нахијама“.³¹²

По оцени Мих. Гавриловића, према погодби Марашлије и Милоша, „највиша административна и судска власт у Београдском пашалуку остала је у турским рукама“. У аграрно-економском погледу Србија је и даље „представљала низ спахилука“, којима је „српски сељак био дужан давати десетак и друге уобичајене дажбине. И сви финансијски односи остали су у везировој надлежности: царине, трошарине, скеле и сл. Једино неспорно право које је српски народ добио било је да сам скупља све дажбине Порти и везиру, а које су утврђиване од везирове канцеларије, а у договору са српским кнезовима. Српски кнезови и кметови расправљали су само ситније спорове, одржавали ред у своме кругу и помагали Турцима у гоњењу хајдука“.³¹³

Србија под новим везиром, Марашлијом, обухватала је само раније границе Београдског пашалука са додатком Пореча. На границе из првог устанка није се смело ни помислити. Сходно претходној административној подели пашалука, задржано је свих 12 нахија са око 45 мањих јединица — кнежина. Међу њима биле су и пожешка (чачанска) и рудничка нахија са својим кнежинама.

Поред осталих послова, Марашлија је већ почетком новембра 1815. године поставио и турске нахијске власти — муселиме или војводе у целом пашалуку, па и у ове две нахије. Муселиме је и даље плаћао народ, а сем плате имали су и друге приходе (таксе, глобе, приходе од механа и слично). Сваки муселим имао је и мањи „калабалук“, тј. извршан број послуге, чауше и још кога службеника, које су Срби морали издржавати. Уз муселиме, именоване су и кадије (судије), које су имале своје писаре. Оне су живеле од ресума, тј. од судских такса и других прихода.³¹⁴

Седиште муселима и кадије за пожешку нахију било је у Чачку. Отуда су звани чачанским. У то време, крајем 1815. године, Чачак је био мања варош, насељена претежно Србима, са нешто домаћих Турака, занатлија, трговаца, ага (спахија) и фукаре (сиротиње). Муселимов конак у Чачку налазио се у простору око тадашње џамије (сада цркве) и старе чаршије. Према неким казивањима, конак је имао „два боја (спрата) од брвана и чатме“.³¹⁵ Колико се зна, први муселим наименован од Марашлије био је неки Дивитар-ага.³¹⁶ Осим њега, у том својству, нешто касније, помињу се Осман-ага и Мехмед-ага,³¹⁷ па Хаџи-бег³¹⁸ и Ахмед-бег Чауш.³¹⁹ Према неким подацима, чачански муселими, по Милошевом наређењу, уживали су и приходе од кантара у Чачку, Карановцу, Трстенику и Пожеги.³²⁰

Руднички муселим, као и пре тога, становао је у Брусници, где је, осим њега, живело још неколико турских спахија и других домаћинстава. Као муселим ове нахије, 1815. године или нешто касније, помиње се само неки Гаваз-баша.³²¹ Не зна се да ли је ова нахија тада имала и свога кадију или је, као и раније, чачански кадија судио и у Брусници.

Ради одржавања реда и мира, поред локалних субаша и њихових војника, најближе турске војне јединице биле су у Београду, Ужицу и Новом Пазару.

У оквиру нагодбе са Марашлијом, у Београду је крајем 1815. године образована Народна канцеларија која је требала да буде „највише српско административно и судско тело и да одржава

односе са везиром“. Међутим, њене надлежности нису биле одређене никаквим званичним актом.³²² У њеном саставу у почетку били су кнезови Вујица Вулићевић, Павле Поповић, Петар Молер и Милоје Теодоровић. Секретар је био Јово Миоковић, а писар Лазар Поповић и Гаврило Вићентијевић. Јаков Јакшић је имао да прима од народа „доносеће потребе“ за везира (дрва, сено, брашно).³²³ Међу првим пословима, Канцеларија је народу објавила мир позивајући све Србе у земљи, па и емигранте, „да се слободно врате својим домовима“.³²⁴ Одмах затим Канцеларија је обавестила и да је Милош Обреновић „верховни кнез и правитељ народа сербског“.³²⁵ Међутим, за ове објаве и одлуке није било Портиног и Марашлијиног пристанка.

Осим Милоша и Народне канцеларије, према подацима Данила Вуловића, „представници народа на скупу у Такову изабрали су поред Милоша и Устанички извршни одбор, у коме су међу осталима, чланови били и архимандрит Мелентије Павловић из Велерече и Хаџи Атанасије из Никоља. Овај одбор је, наводно, у време трајања устанка постављао војне старешине по нахијама и кнежинама. Том приликом скупштина у Такову изабрала је и Велики суд народни и Војени савет. За Велики суд зна се да је доносио одлуке у септембру 1815. године у устаничком логору на Белици, а Војени савет је, уз кнеза Милоша, руководио битком на Љубићу.“³²⁶

Остале српске власти, као и раније, биле су: обор-кнезови у нахијама и кнезови по кнежинама и већим местима, с тим што је сада, после примирја с Турцима, уз муселима и кадију „седео“ и по један српски старешина, који би присуствовао кад је суђено Србима. У оквиру ове српске хијерархије постојали су и писари код кнезова и сеоски кметови. Неки српски кнезови и кметови били су то и пре договора са Марашлијом. Тамо где их није имало, именовани су према потреби. Српске власти, које су постојале у време устанка, потврђене су или мењане на скупштини окупљеној у Црнући 19/31. децембар 1815.

Осим турских власти, муселима и кадије, у Чачку је „седео“ и српски обор-кнез за ову нахију. За првог кнеза нахије одређен је Радосав Марковић Јелечанин из Матаруга.³²⁷ Према Сими Милутиновићу, Јелечанин је то постао „још у току борби, дижући народ Подибра на оружје“.³²⁸ Међутим, не зна се да ли је на скупштини у Црнући потврђен као главни кнез или је, још тада, на његово место постављен поп Никола Костић из Мрсаћа. У том

погледу карактеристичан је један акт попа Николе од 21. децембра, тј. 2. јануара 1816. године којим се заклинџе да неће учинити никакву неправду кнезу Радосаву и да њих двојица јесу „у једном договору, једној слози и у једној правди“.³²⁹ Већ у 1816. години и после поп Никола се једини помиње као главни кнез нахије, док је Јелечанин кнезовео само у Подибру, али се, према неким изворима, ни ту није дуго задржао.

Поп Никола је уредовао у Чачку или Карановцу, одакле је, поред обављања нахијских послова, извештавао кнеза Милоша и о вестима које су пристизале из Босне, Старог Влаха, Црне Горе и Нишког вилајета. Његов главни писар био је Милосав Перуничкић из Слатине.³³⁰

Осим Подибра, пожешка нахија, према тврђењу Вука Карацића имала је тада и кнежине Надибар, тј. Мораву чачанску, и Драгачево. Међутим, подаци о овим кнежинама крајем 1815. године веома су оскудни. Дуга и пространа равница од Чачка до Карановца и од јужног корита Мораве до планине Јелице условљавала је и поделу читаве кнежине на мање управне делове. Тако у једном писму од 14. маја 1815. кнез именује Петронија Перуничкића из Слатине за старешину над селима: Трнава, Балуга, Дервари, Виљуша, Бањица, Жежевица, Рајац, Премећа, Петница, Качулице, Жаочани, Мршинци, Слатина, Кукићи, Заблаће, Вапа и Липница. Овим писмом Милош помиње и Васиља буљугбашу, коме се имају повиновати села: Паковраће, Придворица, Јездина, Лозница, Бељина, Атеница и Кулиновци.³³¹ Међутим, да ли су ова Милошева постављења из времена устанка остала и после скупштине у Црнући, нема података.

У оквиру ове кнежине, један од старешина био је и Михаило Ђорђевић Самаилац. Међутим, нема потврде да ли је Ђорђевић крајем 1815. године био само кнез самаилски или је под собом имао и села која су гравитирала Карановцу (Самаила, Буковица, Лазац, Рођевићи, Чибуковац, Врдила, Мрсаћ, Адрани, Мусина река, Грдица). За овог кнеза, иначе, сумњало се да је у зиму 1815/16. годину, по налогу кнеза Милоша или попа Николе, „из бусије“ (заседе) убио Милића Радовића из Каоне, бившег војводу из првог устанка, када се овај од Милоша враћао у Драгачево. Ово убиство забележио је Вук Карацић.³³²

У кнежини Драгачево, према сачуваном Милошевом акту од 22. маја, тј. 3. јуна 1815. године, за старешину над 18 села у доњем делу кнежине, потврђен је ранији кнез Филип Тајсић из Пухова.

Његова кнежина обухватала је: Миросаљце, Церову, Краварицу, Трбуовац (Драгојевац), Вирово, Лопаш, Пилатовиће, Капицу, Лисице, село Пожегу, Тучково, Дљин, Лучане, Негришоре, Дучаловиће, Хертаре (Ртаре), Тајсиће (Пухово) и Тијање.³³³

Према овом акту, за старешину над 12 села у средњем Драгачеву постављен је Милован Бошковић из Горачића, по свој прилици брат погинулог војводе из првог устанка Новака Бошковића — Петковића. Његовој територији припадали су: Горачићи, Граб, Рогача, Зеоке, Турица, Гуча, Рти, Котража, Лиса...³³⁴

Осим ових старешина нешто касније, тј. 12. јуна 1815, Милош је именовао Симу Радовића, брата Милића Радовића, да управља у селима: Каона, Милатовићи, Брезовице, Властелице, Губеревци, Живица, Дубац, Луке и Осоница,³³⁵ сва у горњем Драгачеву. Нема података, међутим, да ли су Милован Бошковић и Сима Радовић задржани као кнезови ових села и после децембарских скупштина у Црнући. Нешто касније, највероватније, њихова села су груписана и стављена у надлежност бившег кнеза Максима Јанковића из Зеока.

У саставу српске управе у Драгачеву, 1815. године и после, били су и истакнути учесници другог устанка: Јанко Михаиловић Молер из Негришора, Јован Томашевић из Доње Краварице, Милован Недељковић из Вирова и други.

Старешина нахије рудничке, са седиштем у Брусници, крајем 1815. године, постао је Милошев брат Јован Обреновић.³³⁶ У овом месту, осим неколико турских, имало је тада и око 30 српских домова.³³⁷ У овој нахији пре устанка, постојале су три кнежине: Качер, Брусница са околином и Морава рудничка. Међутим, почетком 1816. године, из горњег дела Мораве издвојено је 18 села у засебну јединицу названу Карадаг (Црна Гора), тако да су према Мити Петровићу, кнежинске старешине у овој нахији сада биле: Јован Лазих зв. Козељац, Василије Поповић, кнез Периша и Ђорђе Остојић.³³⁸

После погибије Арсенија Ломе, качерску кнежину преузео је његов синовац Милован Ломић из Драгоља. Међутим, већ јуна 1815. Милош га је сменио и на његово место дошао је Јован Лазих из Сврачковаца.³³⁹ Док су трајале борбе, Лазих је руководио са 12 села око Рудника. На скупштини у Црнући, Лазихевој кнежини припојено је још 13 села, тако да је под њим било укупно 25 села: Мутањ, Давидовица, Шилопај, Церово, Крива Река, Рељинци, Заграђе, Бољковци, Лалинци, Штавица, Папратица, Козељ, Угринов-

ци, Трудељ, Моравци, Липље, Поланице, Ивановци, Шутци, Смрдљиковац, Калањевци, Берисава, Живковци, Драгољ и Босуца.³⁴⁰

Истакнути учесници у устанку из ове кнежине били су и Милутин Савић Гарашанин из Гараша, ожењен сестром Арсенија Ломе, и Периша Ракић из Рудника, зет по Ломиној кћери, који је живео у Драгољу. Међутим, све њих је Милош крајем 1815. године оставио без положаја и утицаја. И Живан Стојановић кнез из Живковаца, који се тукао на Љубићу, није задржао своје место.

У кнежини Карадаг старешина је постао Периша Савић из Миоковаца, учесник у оба устанка. У њеном саставу била су села: Коњевићи, Ракова, Соколићи, Љубић, Брђани, Суви Брег, Вранићи, Трбушани, Горња Горевница, Пријевор, Милићевци, Миоковци, Рошци, Врчани, Папратиште, Табановићи, Гугаљ и Јанчићи.³⁴¹ Знатан утицај у овој кнежини имао је и Петар Дуњић из Милићеваца, буљугбаша из оба устанка.³⁴²

Кнежином брусничком по свршетку устанка управљао је Василије Васа Поповић из Бершића, брат од ујака Милошеве жене Љубице. У његовој надлежности била су села: Прањани, Леушићи, Коштунићи, Срезејевци, Бершићи, Брајићи, Теочин, Брезна, Дренова, Лошевци, Ба, Полом, Бањани, Лозањ, Бранетићи, Озрем, Синошевић, Накучани, Калиманићи, Леваја и Ручићи.³⁴³ Један од кнезова у овој кнежини био је и Танаско Михаиловић из Бершића, чија је кћи Круна била прва жена Јована Обреновића.³⁴⁴

На челу рудничке Мораве био је кнез Ђорђе Остојић из Обрве, за кога се тврди да је „међу првима пристао уз кнеза Милоша“.³⁴⁵ Ова кнежина захватала је 22 села: Сирча, Опланићи, Милочај, Поповићи, Цветке, Обрва, Тамник, Катрга, Бресница, Бечањ, Мрчајевци, Вујетинци, Доња Горевница, Остра, Мојсиње, Горња и Доња Тречча, Прељина, Балуга (прељинска), Станчићи и Прислоница.³⁴⁶ Осим кнеза Ђурђа, истакнути прваци у кнежини били су Илија Поповић (Зечевић) — Прељинац, Спасоје Нектаријевић из Катрге и кнез Вукосав из Тамника.³⁴⁷

Најзад, овде треба поменути и још неке познате људе, рођене или настањене у рудничкој нахији, који су у другом устанку и после њега деловали ван нахије. То је, у првом реду, био Јеврем Обреновић, најмлађи Милошев брат, који је почетком 1815. године ухваћен од Сулејман-паше и бачен у Небојшу кулу, где је у ланцима лежао шест месеци. Из тамнице је избављен тек на интервенцију Марашли Али-паше. Од скупштине у Црнући био је старешина шабачке нахије.³⁴⁸

По угледу и утицају познат је био и Никола Милићевић — Луњевица из Луњевице код Горњег Милановца. Био је најпре хајдук, па сточарски трговац. Учествовао је у оба устанка као борац и старешина. Посебно је значајан у помоћи народном устанку у новцу и набавци барута, олова и других ратних потреба.³⁴⁹ У мирнијим временима обнављао је локалне цркве и градио дрвене ћуприје, корита за појење стоке и сличне грађевине.³⁵⁰

Милошеви пратиоци за време устанка били су Павле Штуле из Озрема и Јован Митровић Демир из Дражиновића код Пожеге. Обојица су крајем 1815. године постали кнезови црногорски у ужичкој нахији.³⁵¹

Н А П О М Е Н Е

- 1—4. Др Михаило Гавриловић, Милош Обреновић, I, Београд, 1908, стр. 100, 101, 103 и 104.
5. Вук и Ник. Ј. Петровић, Грађа за историју, II, Београд, 1882.
- 6—7. Љубомир Ненадовић, Прилози за српску историју, II, св. 7—11 по књизи В. Б. Савић, прота Матија Ненадовић, Акта и писма, 1984, 289, 290. Сви датуми су по новом рачунању времена (*алендару).
8. В. и Н. Петровић, Грађа за историју, 78—81, и В. Савић, Акта и писма, 292.
- 9—10. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, Београд, 1888, 124, 125 и 173, 174.
- 11—12. Вук Караџић, Историски списи, I, Сабрана дела, Београд, 1969, 55.
13. Историја српског народа, Београд, 1981, V књига, том I, 101.
14. Сима Милутиновић, Историја Србије 1813—1815.
15. Др Михаило Гавриловић, н. д, 134.
16. Историја српског народа, V књига, I том, 101.
17. Вук Караџић, Историски списи, I, 60.
- 18—21. В. Б. Савић, н. д, 294, 294 и 299, 339, 340, 343 и 344.
22. Историја српског народа, књига, V, I том, 101.
23. Вук Караџић, Историски списи, I, 143, 144; и Сима Милутиновић, Историја Србије, 121.
24. Др Михаило Гавриловић, н. д, 137.
25. Коста Протић, Ратни догађаји, Београд, 1891, 18.
26. Константин Н. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа и његових војвода, I, 1883, 330.
27. Др Михаило Гавриловић, н. д, 137, 138.
28. Историја српског народа, V књига, том I, 101.
29. Др Михаило Гавриловић, н. д, 19.
30. Вук Караџић, Историјски списи, I, 54.
31. Сима Милутиновић, Историја Србије, 47.
32. Вук Караџић, Историјски списи, I, 54.
33. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 334.
34. Вук и Н. Ј. Петровић, Грађа за историју Србије, 29, 31; и Историја српског народа, V књига, том I, 101.
35. Вук Караџић, н. д, 54.
36. Др Михаило Гавриловић, н. д, 143.
37. Сима Милутиновић, н. д, 51.
- 38—39. В. и Н. Ј. Петровић, н. д, 29, 31.
40. Вук Караџић, н. д, 55.
- 41—42. К. Н. Ненадовић, н. д, 336.
- 43—44. Вук Караџић, н. д, 55, 56.
45. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 338.
46. Вук Караџић, н. д, 56, 57.
47. Сима Милутиновић, н. д, 130.
48. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 338, 339.
49. К. Н. Ненадовић, н. д, 337.
50. Миодраг Јаћимовић, Арсеније Лома, Чачак, 1972, 68.
51. В. Б. Савић, н. д, 302.
- 52—54. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 346, 347.
55. Миленко С. Филиповић, Таково, 1960, САНУ, Београд, 221.
56. Вук Караџић, н. д, 57.
57. Сима Милутиновић, н. д, 79.
58. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 346.
59. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, Београд, 1888, 478.
60. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 1883, 340.
61. „Ратник“, I, Београд, 1883, 5.
62. Даница Милић, О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића — Луњевице 1767—1842, Зборник музеја првог српског устанка, II, Београд, 1960, 47.
63. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 341.

ЗАПАДНОМОРАВЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

- 64—65. Др Михаило Гавриловић, н. д, 151, 152.
 66. Др Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Београд, 1966, 57, 58.
 67. Вук Караџић, н. д, 57.
 68—69. Сима Милутиновић, н. д, 124, 125.
 70. Историја српског народа, 103.
 71. Сима Милутиновић, н. д, 146.
 72. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 343.
 73. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 678.
 74. Вук Караџић, н. д, 58.
 75. Сима Милутиновић, н. д, 148.
 76. К. Н. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа, II, 227.
 77—78. Вук Караџић, н. д, 181, 58.
 79. Сима Милутиновић, н. д, 162.
 80. В. и Н. Ј. Петровић, н. д, 109.
 81. Ратник, јануара 1883, 11, и Белешке, Ратни догађаји из другог српског устанка 1815, Годишњица Николе Чупића, XII, 1891, 26.
 82. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, II, 1897, 10.
 83. Миодраг Јаћимовић, н. д, 69, 70.
 84. Мита Петровић, н. д, 10.
 85. Др Бартоломео Куниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића, 1804—1850, Београд, 1901, 74.
 86. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 105.
 87. Мита Петровић, н. д, 10.
 88. Миленко С. Филиповић, н. д, 259, 260.
 89. Др Миливоје Урошевић, Трећа чета..., Чачак, 1984, 39.
 90. Драгомир С. Поповић, Чачак у прошлости, Споменица реалне гимназије 1837—1937, Чачак, 1938, 29.
 91. Вук Караџић, Историски списи, I, 59.
 92. Сима Милутиновић, н. д, 138.
 93. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 343.
 94. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 335.
 95. К. С. Протић, Ратни догађаји из другог српског устанка 1815, Годишњица Николе Чупића, XII, 1891, 25.
 96. Кнез Милош прича о себи, Споменик, СКА, 21, Београд, 1893.
 97. Младен Жујовић, Белешке, Београд, 1902, 141—143.
 98. Миодраг Јаћимовић, Лазар Мутап, Чачак, 1973, 107.
 99—100. Др Михаило Гавриловић, н. д, 156, 157.
 101. Вук Караџић, н. д, I, 59.
 102. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 343.
 103. Вук Караџић, н. д, I, 59.
 104. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 344.
 105. Вук Караџић, н. д, I, 59.
 106. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 158.
 107—109. Вук Караџић, н. д, I, 59, 158, 160.
 110. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 158.
 111. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 355.
 112. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 158.
 113. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 354.
 114. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 158.
 115. Вук Караџић, н. д, I, 62.
 116. Сима Милутиновић, н. д, 279.
 117. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 360.
 118. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 164.
 119. Вук Караџић, н. д, I, 62.
 120. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 361.
 121—122. Вук Караџић, н. д, I, 62.
 123. Милосав Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1949, 129,
 130.
 124. Сима Милутиновић, н. д, 295.

125. Милисав Д. Протић, н. д, 129.
 126—127. Вук Караџић, н. д, I, 62.
 128. Милисав Протић, н. д, 130.
 129. Вук Караџић, н. д, I, 59.
 130. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 344.
 131—133. К. С. Протић, Ратни догађаји, 27, 48, 85.
 134. Вук Караџић, н. д, I, 66.
 135. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 164.
 136. Драгомир С. Поповић, н. д, 30.
 137. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, 15.
 138. Матија Ненадовић, Мемоари, 339, 340.
 139. В. и Н. Ј. Петровић, Грађа за историју, I, 141.
 140. Сима Милутиновић, н. д, 297, 307.
 141. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 340.
 142—143. Владимир Тошић, Западноморавске војводе и кнезови, рукопис
 ИА Чачак, 87.
 144—145. Сима Милутиновић, н. д, 278, 298.
 146. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 362.
 147. К. С. Протић, Ратни догађаји, 87.
 148—149. Вук Караџић, н. д, I, 63.
 150. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 360.
 151. К. С. Протић, Ратни догађаји, 95.
 152. Вук Караџић, н. д, I, 163.
 153. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 1888, 86.
 154. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815. године, Београд, 1966, 63.
 155. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 64.
 156—157. Драгоје Тодоровић, н. д, 64.
 158. Герасим Георгијевић, Знаменити догађаји новије српске историје, 51, 61.
 159—160. Драгоје Тодоровић, н. д, 36—39; Ж. Стевановић, Гружа и Гружан
 ни кроз историју, 1957, 29.
 161. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 343.
 162. Драгоје Тодоровић, н. д, 53, 54.
 163—164. Стеван Игњић, Ужичка нахија, 1961, 61; Пожега и околина, 1978,
 162.
 165. Миодраг Јаћимовић, Арсеније Лома, 1972, 69, 70.
 166. Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, I, 606.
 167. Миодраг Јаћимовић, Арсеније Лома, 71, и Белановица, 1974, 60.
 168. Драгоје Тодоровић, н. д, 50.
 169—170. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 310, и Кнежевина Србија, I, 342.
 171—172. Драгоје Тодоровић, н. д, 51, 52.
 173. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 688, 689.
 174. Драгоје Тодоровић, н. д, 52.
 175. Радојко Николић, Камена књига предака, Београд, 1979, 107.
 176. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 354.
 177. Радојко Николић, н. д, 108, 109.
 178. Драгоје Тодоровић, н. д, 52.
 179. Милисав Бенић, Златибор, 1979, 45.
 180. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 698; Михаило Гавриловић, н. д, I, 163.
 181. Вук Караџић, н. д, I, 64.
 182. Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815, 63.
 183. Јован Мишковић, Бојеви на Љубићу и Чачку, Ратник, јануар, 1883, 16.
 184. Драгоје Тодоровић, н. д, 63, 64.
 185. Јован Мишковић, н. д, 15.
 186. Вук Караџић, н. д, I, 63.
 187. Сима Милутиновић, н. д, 267.
 188. Јован Мишковић, н. д, 16; К. С. Протић, Ратни догађаји, 31.
 189. Драгомир С. Поповић, Чачак у прошлости, Споменица чачанске ги-
 мназије 1837—1937, Чачак, 1938, 30, 31.
 190—192. Сима Милутиновић, н. д, 267, 268.

ЗАПАДНОМОРАВЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

193. Радивоје Бојовић, Битка на Чачку 1815, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, 102.
194. Вук Караџић, н. д, I, 63.
195. Јован Мишковић, н. д, 31.
196. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 164, 165.
197. Радивоје Бојовић, н. д, 101, 102.
198. Сима Милутиновић, н. д, 300.
199. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 238, 239.
200. Бартоломео Куниберт, Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића, 1901, 80, 81.
201. Драгослав С. Митровић, Чачак и чачанска околина, Полет, 6—7 марта 1925, 220.
202. Драгомир С. Поповић, н. д, 31.
203. Радивоје Бојовић, н. д, 102.
- 204—207. Миле Мојсиловић и Радован М. Маринковић, Чачански (не)заборави, Чачански глас, 25. марта 1977, 6.
208. К. Н. Ненадовић, н. д, II, 239.
209. Михаило Гавриловић, н. д, I, 167.
210. Вук Караџић, н. д, I, 270.
211. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 363.
212. Вук Караџић, н. д, I, 63.
213. Јоаким Вујић, Путешествие по Србији, I, 169.
214. К. С. Протић, Ратни догађаји, 33.
215. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 347.
216. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 165.
217. Р. Кречковић, О прошлости Чачка, Полет, 8, 9 и 10. јуна 1925, 276.
218. Вук Караџић, н. д, I, 64.
219. Сима Милутиновић, н. д, 278.
220. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 364.
221. Драгоје Тодоровић, н. д, 63.
222. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 364.
223. Вук Караџић, н. д, I, 64.
- 224—225. Сима Милутиновић, н. д, 272, 273.
226. К. С. Протић, н. д, 36.
227. Сима Милутиновић, н. д, 275.
228. Живадин Стевановић, Гружа и Гружани кроз историју, 37.
229. Сима Милутиновић, н. д, 274, 275.
230. Вук Караџић, н. д, I, 64.
231. Сима Милутиновић, н. д, 275.
232. Вук Караџић, н. д, I, 64.
233. Сима Милутиновић, н. д, 275.
234. Вук Караџић, н. д, I, 64.
235. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 368.
236. Вук Караџић, н. д, I, 65.
237. Сима Милутиновић, н. д, 310.
238. Мита Петровић, Финансије и установе..., II, 13.
239. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 368.
240. Вук Караџић, н. д, I, 65.
241. Сима Милутиновић, н. д, 310.
242. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 368.
243. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 167.
244. Радивоје Бојовић, н. д, 105, 106.
245. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 673.
246. Радивоје Бојовић, н. д, 106.
247. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 369.
248. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 311.
249. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 369.
250. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 168.
251. Матија Ненадовић, Мемоари, 334, 340.

252. Вук Караџић, Српске народне песме, IV, 1976, 238, 246.
 253. Исидор Јањић, Изградња и уређење Чачка, Градац, Чачак, 1966, 57.
 254. Вук Караџић, н. д, IV, 1976, 246, 250.
 255. Сима Милутиновић, н. д, 285.
 256. Вук Караџић, Бој на Чачку, Српска народна поезија, IV, 1976, 246, 250.
 257. Вук Караџић, Историски списи, I, 66.
 258—261. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, II, 669, 678.
 262. К. С. Протић, Ратни догађаји, 1891, 60.
 263. Сима Милутиновић, н. д, 284; Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 552, 554.
 264. К. С. Протић, Ратни догађаји, 60.
 265. Стеван Игњић, Пожега и околина, I, Пожега, 1978, 162.
 266. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 169.
 267—269. Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, I, 609.
 270. Радојко Николић, Камена књига предака, 1979, 109.
 271. Стеван Игњић, н. д, 162.
 272. Миодраг Јаћимовић, Лазар Мутап, Чачак, 1973, 106, 107.
 273. Радојко Николић, Камена књига предака, 1979, 108, 109.
 274—275. К. С. Протић, Ратни догађаји, 61.
 276. Др Јован Милићевић, Раздобље другог српског устанка, Краљево и околина, 1969, 260.
 277—278. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 173.
 279. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 370, 371.
 280. Др Гргур Јакшић, Европа и васкрс Србије 1804—1834, Београд, 1927, 53.
 281. Сима Милутиновић, н. д, 353.
 282. К. С. Протић, н. д, 62.
 283. Сима Милутиновић, н. д, 357.
 284. Вук Караџић, Историски списи, I, 70, 71.
 285. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 388.
 286. Вук Караџић, н. д, I, 71.
 287. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 388.
 288. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 766 и 796.
 289. Сима Милутиновић, н. д, 326.
 290. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 387.
 291—292. Историја српског народа, V књига, том I, 1981, 105.
 293. Вук Караџић, Историски списи, I, 72.
 294. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 400.
 295—296. Вук Караџић, н. д, 295, 72.
 297. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 207.
 298. Вук Караџић, н. д, I, 74.
 299. Др Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, 1966, 67.
 300. Милан Ђ. Милићевић, Кнез Милош у причама, 106.
 301. Петровићи, Грађа за историју, II, 110.
 302. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 208.
 303. Петровићи, н. д, II, 115.
 304. Вук Караџић, н. д, I, 74.
 305. Сима Милутиновић, н. д, 358, 372, 378.
 306. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 403.
 307. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 241.
 308. Вук Караџић, н. д, I, 76, 77.
 309. Петровићи, н. д, II, 140, 142.
 310. Др Гргур Јакшић, — др Драгослав Страњаковић, Србија од 1813. до 1858, Београд, 1937, 17, 18.
 311—312. Др Владимир Стојанчевић, н. д, 68.
 313—314. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 260, 296.
 315. Драгомир С. Поповић у Зборнику радова Народног музеја, Чачак, 1969, 83.
 316. Архив Србије, КК, II, 85.
 317. Петровићи, Грађа за историју, II, 120.
 318. Мита Петровић, Финансије и установе..., II, 92.
 319. Јоаким Вујић, н. д, I, 38.

ЗАПАДНОМОРАВЦИ, РУДНИЧАНИ И ДРАГАЧЕВЦИ У ДРУГОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

320. Д. Ђ. Алимпић, Историјски развитак полициских власти у Србији, 59.
 321. Петровићи, Грађа за историју, II, 184.
 322. Др Михаило Гавриловић, н. д, I, 260.
 323. К. Н. Ненадовић, н. д, I, 414,
 324—325. Петровићи, н. д, II, 130, 135.
 326. Данило Вуловић, Књажевска канцеларија, Нахија пожешка, Београд,
 1953, VI.
 327. Мита Петровић, Финансије и установе..., I, 605.
 328. Сима Милутиновић, н. д, 171, 172.
 329. Архив Србије, КК XXIII—2.
 330. Данило Вуловић, Књажевска канцеларија, Нахија пожешка 1815—1839,
 Београд, 1953, 528, 532.
 331. Петровићи, Грађа, за историју II, 361.
 332. Вук Караџић, н. д, I, 153.
 333. Мита Петровић, Финансије и установе..., I, 130.
 334. Др Драгоје Тодоровић, Народни трибун Ранко Тајсић, 1983, 9.
 335. Мита Петровић, Финансије..., стр. 130.
 336. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 462, 463.
 337. Јоаким Вујић, н. д, II, 1902, 147.
 338. Мита Петровић, Финансије и установе..., I, 605, 606.
 339. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 295.
 340—341. Архив Србије, Списак књига Главног казначејства, инв. бр. 60.
 342. Др Драгоје Тодоровић, н. д, 51.
 343. Архив Србије, н. д, инв. бр. 60.
 344. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 462, 463.
 345. Др Драгоје Тодоровић, н. д, 52.
 346. Архив Србије, н. д, инв. бр. 60.
 347. Др Драгоје Тодоровић, н. д, 52.
 348—349. Милан Ђ. Милићевић, Поменик, 462, 309.
 350. Др Даница Милић, О делатности Николе Милићевића Луњевице, Зборник Музеја првог српског устанка, II, Београд, 1960.
 351. Др Драгоје Тодоровић, Попис устаника из 1815. године, 52.

LA POPULATION DU BASSIN DE LA MORAVA OCCIDENTALE
ET DES RÉGIONS DE RUDNIK ET DE DRAGACEVO PENDANT
LA SECONDE INSURRECTION SERBE

Vers la fin de 1814 et au début de 1815, les Turcs exercèrent une terreur des plus violentes sur la population serbe. Les causes de cette terreur sont à rechercher tant dans la politique poursuivie par le vizir de Belgrade, le pacha Soliman, que dans la position de l'Etat turc à l'égard de l'Autriche, de la Russie et d'autres puissances européennes. En effet, la Porte avait surtout peur que la clause 8 du Traité de Bucarest de 1812 que les Turcs n'avaient pas exécutée ne fût de nouveau l'objet des discussions internationales au Congrès de Vienne qui avait commencé en 1814.

C'est pourquoi les Turcs firent venir à Belgrade des milliers de soldats turcs qui, envoyés dans les villes et les villages, se mirent à épuiser économiquement la population, en tendant à l'exterminer. Le Sud-Est de la Serbie, avec les nahies de Rudnik, de Požega (Čačak) et d'Užice, n'en fut pas exempté. Rien qu'à Rudnik et Požega près de huit cents personnes furent exécutées ou empaalées à cette époque.

Dans cette situation, de nombreux Serbes en vue, en particulier ceux qui avaient pris part à la Première insurrection (1804—1813) et à la Révolte de Hadži-Prodan (1814) se réfugièrent dans les forêts. Ces rebelles se rendaient bien compte qu'il ne s'agissait pas seulement de leur vie à eux, mais de la vie et du destin du peuple tout entier. C'est pourquoi, dès le mois d'avril 1815, à la suite de deux réunions secrètes à Rudovci et à Vreoci, les premiers fusils furent tirés contre les tyrans turcs de la région de Rudnik. Finalement, à l'issue des délibérations de Takovo qui durèrent du 11 au 23 avril, il fut décidé que l'insurrection s'étendrait aussi sur toutes les autres nahies du pachalik de Belgrade.

Dans les échauffourées qui s'ensuivirent, c'étaient surtout les Serbes qui attaquaient et les Turcs qui se défendaient. Les combats les plus rudes eurent lieu à Ljubić et à Čačak, où l'armée du sultan passa aux contre-attaques. Après les icitoires remportées à Čačak et, ensuite, à Palež (Obrenovac), Valjevo, Crni Vrh de Kragujevac, Batočina, Grocka, Požarevac et, à la fin, à Dublje, dans la région de Mačva, les insurgés chassèrent les Turcs de la plus grande partie du pachalik.

Cependant, sous la pression des nombreuses armées qui arrivèrent sur les bords de la Drina et de la Morava, près de Čuprija, Miloš Obrenović et les autres chefs du peuple comprirent que, malgré les victoires militaires qu'ils avaient remportées, la lutte pour la liberté ne pouvait pas être couronnée de succès si l'on ne procédait pas à des pourparlers politiques avec la Porte. C'est pourquoi, après l'échec des négociations avec le pacha Churchid, les Serbes acceptèrent les conditions que leur posait le pacha Marachli-Ali, sérasquier impérial. Suivant un accord signé avec celui-ci, début septembre 1815, le pouvoir suprême et les rapports agro-économiques et financiers restèrent entre les mains des Turcs, mais les Serbes se firent octroyer le droit qui permettait à Miloš Obrenović et aux autres chefs serbes de participer désormais à la prise de décisions dans maintes affaires nationales.